

I. ВСТУП

В році 1917, під рев гармат і клекіт кулеметів, на цілому просторі російської імперії з грудей мільйонів мобілізованих вояків вирвався крик щирої радості.

— «Ура-а-а» — греміло на фронтах. — «Ура! Хай живе революція! Хай живе тимчасовий уряд! Воля! Братерство!»

Одразу забуто тягар війни. Перед очима мерехтів близький, давно пожаданий мир. Мир, а за ним і поворот до рідних осель, до звичайної праці...

— «Мир без анексій і контрибуцій ... Самоопределення аж до відділення».

Ці нові, незнані та малозрозумілі слова захоплювали, гіпнотизували різнонаціональні маси, силоміць утиснені в шинелю «расійского салдата» й поставлені в захисті «вери, царя й атечества». На цілому величезному російському фронті зачалася націоналізація військових частин, що складалися з поневолених Росією народів. Ще недавно велика армія зачала таяти, як сніг на сонці...

Був я в той час на турецькому фронті, як старшина російської артилерії. Там я пережив перші, незабутні, весняні дні українізації армії. На очах у всіх творилося чудо!.. Діяння його відчував на собі й дивувався.

Ще так недавно укоханий мундур «русскаво офіцера», ставав тягарем, обузою. В юнацькій душі хмарою носилися якісь неясні, химерні думки, спогади, відчуття. Магічне й незвичне слово «Україна» полонило цілу істоту. Всі так переживали. Щойно далеко пізніше зрозумів я, що тут мало місце стихійне збудження національного інстинкту, що то був потужний голос первородної крові, недавні поняття й звички «вернаго малоросіянина».

Перші зачали творити окремі частини поляки, латиші, грузини й вірмени. А за ними, спочатку непевно, напوماцьки й українці. Національно-свідомі українці купчили своїх земляків у власні військові формації. Навязаний був звязок з Києвом... Вся ця робота переходила серед надзвичайних труднощів, які ставляли нам москалі, що із скреготом зубів старалися погамувати «сепаристичні» розрухи на фронті.

Час швидко минав... Кожний день приносив нові вістки й надії. Насувалася маса нових політичних і соціальних питань, на які мало хто вмів дати ясну відповідь. Всеросійські установчі збори!.. Що це таке? Вони мають дати нам «Україну»... Але як? Чому ж тоді московська команда так ворожо ставиться до українізації? Яка ж та Україна буде: автономна, чи федеративна? І яка ж у тому різниця? А може самостійна?! Чи буде продовжуватися війна? І чи взагалі вона нам тепер потрібна? Чи ж Україні дійсно потрібно, щоб ми ось тут, на далекому Закавказзі, воювали проти турків?...

Серед хаосу цих думок і здогадів крутилася голова. Згодом зачали надходити вістки, що московський уряд не так дуже радо готовий «дати Україну». Поширювалися чутки, що новий московський правитель Керенський, у відповідь на домагання українських представників у справі автономії, заявив, що він ... «загалом не знає на мапі такої країни». Це все страшенно хвилювало й денервувало українських вояків. Обурення зросло, коли стало відомим бажання московського уряду продовжувати війну до «победнаво канца».

Все більш поширювалося серед нас гасло: «На Київ!... На допомогу Генеральному Секретаріатові!». Буйна, романтична уява малювала тих Генеральних Секретарів як твердих, сивоусих і суворих отаманів-запорожців, що непохитно стоять на сторожі інтересів України. Допомогти їм, захистити власними грудьми - ставало загальним стремлінням.

Серед таких настроїв був улаштований у Трапезунді з'їзд вояків-українців, на турецькому фронті. Великі перепони робили тому з'їздові москалі. Але мимо того зо всіх боків, від перських кордонів, через гори й долини, нестримано рушили до Трапезунду делегати з'їзду. Прибуло їх цілі сотки від різних частин і родів зброї. На всеукраїнський фронтний з'їзд прибув представник нашого уряду, поручник Свідерський.

Зїзд зачався. Помешкання грецького театру в Трапезунді дрижить від овацій й оплесків делегатів у честь власного уряду та його представника. Високий гість зачав промову. Мертва тиша! Всі жадібно ловлять його слова... Це ж бо той, що говорить в імені уряду, там у далекому рідному Києві! І раптом... що це? Помилка, омана, провокація?!

Представник спинився, на величезному значенні революції та її програмових гасел, зачав викладати програму уряду... «Мета уряду полягає в тому, щоб спільно з братньою російською демократією побідно закінчити війну з зовнішніми ворогами. Тоді установчі збори вирішать долю України. Всякі сепаратистичні рухи звернені проти цілості Російської Республіки український уряд осуджує. Ваше місце тут на фронті. Уряд самий подбає про все»... і т. д.

Стала ще більша тиша, але всі відчули її відмінний зміст.

То не була вже початкова тиша пошани, захоплення, ентузіазму, лише якесь моментальне оніміння, спантеличення, що ховало за собою обурення, гнів! І раптом вирвалося... «Ганьба!» — масовий рев потряс стіни театру! Думки блискавками пронизували голову...

Як то?! Що це! І то говорить національний уряд?!.. Таке поручають народні провідники? Нам, що за часи світової борні добре навчилися, як здобувається власне право? З'їзд кінчився скандалом. Свідомість делегатів не могла примиритися з тим «заповітом», що його привіз нам із Києва його уповноважений представник.

Представники з'їзду перед тим чули промови з уст керівників інших національностей, що теж творили на фронті свої частини. Ці останні, виступаючи на своїх з'їздах, говорили зовсім протилежне. Не до братерства з Московією закликали вони своїх земляків, не до спільної війни для перемоги Росії, тільки до повного розриву із гнобителями, до негайного творення власної збройної сили, якій місце там — на своїй батьківщині, щоб силою зберегти її волю й права.

Ініціатори з'їзду п. п. Христюк, Хименко та Баклаженко запропонували на власну руку утворити український центр на турецькому фронті і домагатися від київського уряду негайного наказу про повернення вояків на Україну. Було засновано Українську Прифронтну Генеральну Раду з осідком в Тифлісі.

Марно однак Генеральна Рада чекала від уряду розпоряджень і вказівок. «Батьки народу», задивлені в догми «демократії й соціалізму», піклувалися питанням «мирного» співжиття з «північним братом» і не мали часу на полагодження таких «реакційних дурниць» — як перетранспортування десятків тисяч свого війська на власну територію.

Поволі зачала ширитися серед українських частин деморалізація. Загальне безголов'я й безвиглядність були тому причинами. Початковий масовий ентузіазм і порив зачали зникати. На місце їх зачала поширюватися комуністична зараза.

Підстави творення Української Державности розхитувалися все більше. Не помагали відданість, жертви й кров тих, що станули до боротьби за її створення. Відступ з Києва. Житомир... Протигетьманське повстання. Директорія й трагічний кінець визвольних змагань в зимі 1919 року... Кілька рядків письма, а як безмежно багато за тими рядками заховано!

Світлі вияви героїзму й шкірництво; надії та розчаровання; честь і злочини; первні здорового ладу й отаманія-анархія; самопосягата й партійне спекулянство — ось елементи, з яких складалася ця критична епоха...

Надійшов 1920 рік. Відбув я тоді похід польсько-українських армій на Київ. Знову відродилися надії втримати у власних руках хоч частину, коли не судилося мати ціле. Не довелося!.. Ніби сама доля, стоячи на сторожі вищої Правди, не захотіла потурати природному поєднанню двох різних, споконвіку ворожих до себе світів...

В половині травня 1920 року червоні прорвали польський фронт і почався великий відворот зпід Києва. Памятаю той відступ! Всі шляхи були забиті кинутими гарматами, кулеметами й обозами. Недавно одержана новенька французька муніція стала здобиччю червоних. Ще перед кількома днями регулярна польська армія — огорнена панікою — оберталася в збіговища озброєних людей, що вростріч тікали на захід, неймовірно грабуючи українське населення. Це останнє приєднувалося до червоних і жорстоко мстилося при кожній нагоді.

Польські уланські полки не були в силі поставити спротиву кінноті Буденного. Сотки автомобілів і гармат, кинутих большевиками, запрудили всі дороги відступу. Спинившись над річкою Уж, Українська 6 дивізія довго й уперто стримувала червоних, прикриваючи відворот польських частин, що минали Ковель. Пізніше відбулися славні клясичні операції 6 дивізії під Замостям (ген. Шт. ген. М. Безручко), що чекають на студії українських військових істориків. У той час на правому крилі, в Галичині, решта української армії здержувала большевицький натиск на Львів. Так при чинній допомозі української збройної сили стався «Cud nad Wisłą», коли то військова фортуна знов обернулася вбік поляків.

Новий побідний наступ на Збруч, Проскурів, Бар, Жмеринку. Нові оптимістичні надії. І раптом — неочікуване завішання зброї між Польщею й большевиками. Підписавши військову конвенцію 21 квітня 1920 року з урядом УНР, поляки її зрадили. За час трьохтижневого завішання зброї, команда Української Армії спробувала зробити перегруповання, чекаючи обіцяної поляками зброї, заосмотрення й зимового обмундуровання. Але марно! Польський генштаб свідомо готував їй загибель.

Кінець перемиря поставив малочисленні українські частини перед обличчям сконцентрованої зо всіх боків червоної армії, що, покінчивши війну з Польщею, одночасно ліквідувала останній спротив ген. Врангеля в Криму. Проти 6 українських дивізій, що ледви нараховували 12 тисяч борців, скупчено було 7 піших дивізій, корпус червоного козацтва, кінну дивізію Байлова, 17 окрему кінну дивізію й башкірські кінні бригади. Висліди боротьби були очевидні...

Розпочинаючи на 11 листопада бої, Українська Армія свідомо ішла на свою Голготу. Після кількадечних боїв, армія відкотилася до Збруча. Останню карту було бито... Перший акт Великих Подій кінчався. В сувору зимову ніч, армія завершила свій перехід на польську територію. Але вже не в якості «спільника», «союзника», лише в ролі жебрака, який принижено вимолював у господаря притулку... Епільоґом її мали бути польські концентраційні табори...

Важко описати ті почування, які огортали вояків, коли вони, спинившись в глуху, морозну ніч «на рідній, галицькій землі та не своїй», зачали під галасливими наказами польських постерунків віддавати те, що для борця є найдорожче: зброю! Вишикувані потім в окремі кольони, маширували кудись у нічну тьму, як безголова отара, на поклик «союзних капралів: «Iść w porządku, psia mać!...»

Памятаю: підійшов якийсь підофіцер з словами: «Oddać broń!»

Стиснулося серце. З злістю витяг із піхви шаблю та з силою вдарив нею в замерзлу, тверду землю... Прощай стара товаришко!

II. ПОЛЬСЬКІ ТАБОРИ

Люта зима, холод. Вітер гуляє по нетоплених дощатих бараках. А вони набиті по береги українськими старшинами й вояками. Відповідно зодягнених людей мало. Більшість із фронту прийшла з розбитим узуттям і підраними мундурами. А хто й мав щось у запасі, то давно вже випродав, рятуючися від голоду.

А голод дошкулює! Вдень видається кавалок хліба, змішаного з остяками та «зупа», зварена на підозрілій конині із стрючків від фасолі... На кухнях, де вариться ця потрава — неймовірний сморід.

Здорові, разом із хворими й раненими, гнуться й купчаться навколо одинокої пічки на величезний барак, щоб якось погрітися. Білизни ані не на людях, ані на постелях немає. А те, що й є, то брудне, кишить паразитами. Сплять на кропив'яних матрасах, набитих трухлявою соломою. Однаково — й козаки й старшини. Цілу ніч задубілими руками намагаєшся загригти своє змерзле тіло.

Голод і бруд зачали швидко спричинювати різні пошесті й туберкульозу. Щодень виносять мерців у свіжі могили, викопувані за табором з простими, нашвидко зробленими хрестами — у ряд. Останній військовий риштунг для тих, що відійшли до «кращого життя»... Табори обмотані високими, колючими дрот'яними загородами. Навколо постерунки — брутальні, нахабні, крикливі... Цікаво, представники якої іншої національності можуть бути більш придатними до виявів хамського глуму й зневаги, як оці «дорогі союзнички» — поляки, коли відчувають свою вищість і зверхність? Здається, навіть хамство москаля тому не дорівняє! Бо при всіх своїх рисах «скіфа», примітивний москаль не здібний до такої рафінованості в знущанні, як оце прокляте «панське» отроддє...

В повітрі, день і ніч, висить лайка й накази: «Psia krew, psia mać, psia kość, psia jucha, nie wolno i nie rozwalam!» І то без різниці — чи то стосується українського старшини, чи рядового козака. Над всім панує «Антек» у капральській уніформі. Це наш «Цар і Бог». Обурені протести старшин не допомагають, а скарги «по команді» зустрічають лиш у відповідь розпучливе розгорнення рук у командирів: «Що ми в силі зробити?!»

Постійний голод змушує людей ритися в помийниках, у кучах бруду, викиненого з польських жовнірських помешкань. А, може, якраз щось трапиться знайти поживного? За знайдений масляк, чи голову від гнилого оселедця, козаки шарпаються між собою, як ті пси...

А від уряду з Тарнова накази, розпорядження, інструкції. Підняти дисципліну! Провадити навчання! Чекати скорого вимаршу на Україну!...

Люди чекають. Вчаться. Лупають напівбосими ногами в землю, вивчаючи муштру. Готуються на Україну. Вірять у швидкий поворот. Та й як не вірити? Чим же тоді існувати, дихати, жити? Віра ця допомагає переживати худобяче животіння й знущання таборової охорони.

А режим у таборах усе гіршає. Все частіші стають випадки побиття козаків польськими постерунками й постійні арешти до «паки». Старшинам теж не легше. Команданти таборів трактують їх ледви чи краще за «білих невільників». Настає черга й на українське жіноцтво, що прийшло до таборів з армією: дружини старшин, сестри-жалібниці і т.д. Польські «пани поручнікі» звикають до трактування цього жіноцтва як свого роду власний «запасовний гарем», серед якого вільно всякими способами заволодіти «обект», що сподобається, для розривки. Фізичні терпіння, моральна задуха й почування безвихідності! В душі ростуть стихії бунту, що скермовані в один центр: пімститися, зреванжуватися... Господи Милосердний, якби вийти на волю! Тоді покажемо...

В таких умовах ішло життя української армії в польських таборах. Дивним дивом, із положення союзника обернулася вона ... у в'язня. Польські таборові команданти навіть часом не годилися називати нас «інтернованими», лише «jeńcy» (полонені). На протести й заяви, що ніхто нас у полон не брав і що

наш уряд перебуває у спілці з Польщею, часто доводилося нам чути заяви: «Jaki tam do cholery jasnej wspólnik? Ja tu daję rozporządzenie!...

Час-від-часу до табору приїздили представники уряду. Тоді табор оживав, хвилювався й гудів, як бджоляний рій. У більшості з таких приїздів вояцтво було розчароване. Це тому, що висилані представники від різних політичних груп та фракцій уряду мало імпонували. Може вони й добре розбиралися в різних марксівських питаннях і парляментарних правилах, але шляхів до душі й довіря козака найти не вміли.

Опинившись серед маси цих обідраних, чубатих, суворох людей, що горіли знати правду про Україну й призвичаєні були до простих, але зрозумілих слів команди — вони розгублювалися й утрачали ґрунт під ногами. А це не могло переходити непомітно в свідомості й відчуженнях козаків. Тим політикам армія переважно була цілком незнана. Її душа, зміст і прагнення для них були закриті. Маю враження, що в певних політичних колах армію не любили й споглядали на неї з підозрілістю. То спеціально стосується до різних, «соціалістів» і «паціфістів», яких в урядовому оточенні було, хоч «став гати» ...

Цілком інакше ставилися вояки при приїзді представників військової команди: ген. Омелянович-Павленка, ген. Петрова й т.д. Ляйт-мотивом усіх цих представників було: «нас чекають».

Часами до табору приїздили представники з України. Їх інформації все було захоплюючі... «Україна горить у вогні повстань. Увесь нарід з дня на день чекає повороту уряду. Все вже готово»...

Минало й літо в марних очікуваннях війни та походу на Україну. Прийшла осінь. Вітер ганяв занесене листя та обривки брудних паперів по таборі, нагадуючи про наближення нової зими, що страхала своєю примарою. Лявав дощ, плакало небо, ніби в акомпаньямент плачу душі. Та надії ще жили!.. Сотки різних чуток, все радісних, що відповідали прагненням людей — кружляли по таборах...

— «Краще там на Україні згинуть, ніж тут примирати добровільною смертю в ляхів» — чулися вигуки. Щоночі різали драти завзяті задротянці і тікали, пробуючи дістатися до Львова. Та майже всіх назад приводила польська жандармерія. Та й не диво! Таких обдертих, якими були українські інтерновані вояки — важко було найти в цілій Польщі, навіть між жебраками.

Табори хвилювалися. Імя ген. Тютюнника ставало серед вояків легендарним. Оповідали про його здібність, зручність та енергію в часі зимового походу армії ген. Омелянович-Павленка в році 1919. Всі надії покладалися на нього. Кожний наступаючий день все міцніше прив'язував думки до України, де точиться ще нескінчена боротьба... Нарешті сталося! До табору приїхали післанці ген. Тютюнника для вербування людей. Брали не всіх, лише з певним вибором. Однак всі хотіли потрапити в відділи, що мали виїхати, і до сліз заздрили тим щасливцям, на яких упав вибір.

Перша партія повстанців з табору Олександрів, зложена з гарматників 6 дивізії, виїхала під мою команду. Решту заспокоєно тим, що поїдуть слідуючими чергами, бо, мовляв, масовий відїзд з таборів звернув би увагу большевиків і тим унеможливив би таємну підготовку повстання.

Пізній вечір... Холодний вітер переразливо віє, свистить по таборовому колючому дроті. Поодинокі, через браму, виходять обдерті козаки... Нарешті свобода!.. Один по одному, на віддалі 10 кроків, ховаючися між будинками, прямують на двірець. Папери подорожі, предявлені командантові двірця, зробили своє діло. Жандарми звільнили вагони від цивільної людности й розмістили в них козаків. На запит контрольора, куди їдемо, відповідаю, що везу козаку партію на працю, в ліси.

Настрій у всіх піднесений. Як звичайно, швидко зачалися пісні, чудові, тужливі...

Варшава. Тисячі людей снуються на двірці й жахливо кидаються на вигляд голої, обідраної банди. Це мій козацький відділ... Жиди спльовують на бік і дивляться на нас з виразним призириством, щось говорячи між собою. Стає боляче до сліз. А потім у душі «махаю рукою». Ет, чи не все рівно?.. Скоро ж Україна. Ще трохи — і знов на рідній землі.

Виїхали з Варшави. Одноманітній стукіт коліс. Залізний кінь несе козацьку голоту у Львів. Тихо розмовляють між собою козаки. Шукають винуватих у невдачах боротьби. Винних знаходять серед своїх односельчан, що не станули одностайно до бою з ворогами.

— «Послужимо ще... Як виженемо москалів з України й підмуштруємо собі зміну, обов'язково візьмемося за ляхів. Каменя на камені тут не залишимо. Живого й мертвого мусимо вирізати. А як скінчимо із ними, станемо на кордонах так, що й птиця не перелетить. От заживемо тоді, браття!..»

Під гуркіт потягу й мене полонили надхнені мрії...

III. ПІДГОТОВКА ПОВСТАННЯ

До плянів і пропозицій ген. Тютюнника ставився скептично полк. Отмарштайн та деякі інші старшини. Отмарштайн вказував на те, що застосування польської влади до проєктованого повстання нагадує якусь провокацію. Він схилився до припинення цілого пляну, вважаючи, що перевести його в життя не дається. Полякам повстання потрібне лише для того, щоб потурбувати большевиків, не рахуючися при тому з українськими жертвами. Був він переконаний, що поляки навіть в останній мент не дадуть повстанчій армії ні обмундування, ні навіть відповідної до важних завдань зброї...

Серед урядових кол і більшої частини штабу панував однак оптимізм і переконання в успіху повстання. Цю легковажність будучих труднощів не змінили навіть і вістки, що райтом надійшли, про розгром Козачої Ради в Києві большевиками та масовий розстріл її членів. Інформації ті приніс з України хор. Левак, один із тих старшин, що дійсно, ризикуючи головою, переходив кордони, бував раз-у-раз на Україні і був у положенні добре зорєнтований. З його інформації виходило, що большевицька влада довідалася про акцію Козачої Ради не на місці, лише через розвідників, які шпигували діяльність штабу у самому Львові... На Україну прибув один корпус червоного козацтва (Київщина) й спільно з іншими частинами зачав жорстоко розправлятися з населенням, яке піддержувало повстанців. Супроти повстанців большевики оголосили «тиждень боротьби з бандитами» й наводнили повстанчі райони військами. Ці війська переважно склалися з москалів, що прийшли з голодуючих районів Волги. Розгром Козачої Ради утруднював положення й хор. Ловченко радив всі оці обставини мати на увазі при дальшій підготовці повстання. На це ген. Тютюнник відповів, що і сам знає, що й як робити.

Так минали дні в штабі... Скоро видано наказ відправити козацькі відділи зо Львова до Рівного. Це з тих причин, що козаки, не дістаючи одягу (а було вже дуже зимно), харчів, та що сидючи замкнені — виказували все більше незадоволення. Зачалися перетранспортування частин до кордонної смуги.

Виїжджаючи до Рівного із своєю бригадою, я дістав від ген. Тютюнника категоричне запевнення, що там дістану для людей і одяг, і зброю. В дорозі асистували нам, як звичайно, польські жандарми. Приїхали і вигрузилися ...

Знову ходження вулицями... Якийсь великий будинок на головному шосе прийняв нарешті юрбу під свій дах. Розмістилися на брудній підлозі, в зимних кімнатах. «Опіку» над нами перебрав польський поручник Маєвський, якому підлягали українські агенти розвідки, в Корці, Кременці і Сарнах. Пересиділи пару днів цілком голодні. Врешті польська команда вирішила нас розташувати в селах, навколо Рівного. Там ми мали чекати на остаточну концентрацію поветанчої армії, а тим часом працювати ... у селян за харчі.

Та яка праця в селянина зимою?.. Селяни ані слухати не хотіли, щоб брати собі на хліб якихось дармоїдів. Лише при допомозі місцевих українських інтелігентів далось мені влаштувати частину в селі Золотієві, біля Рівного. Поволі селяни зачали до нас звикати. Жахливий вигляд голих і босих козаків, справляв на них болюче враження й вони допомагали, чим могли.

Положення самих селян було катастрофальне. Був кепський врожай того літа, а до того поляки немилосердно їх грабували. Спад курсу польської марки руйнував села остаточно, бо ціни на сільсько-господарські продукти були цілком не відповідні до цін промислових виробів.

Якось допомагали собі селяни убранням дров на довколишніх жидівських тартаках, також за безцін. Сваюля й підкупство польської жандармерії на селах були просто застрашуючі! Йшов повною ходою фактичний терор. Найменший непослух селян, що був вислідом справедливого обурення — викликав обвинувачення в «більшовизмі», за якими слідували катування, суди й тюрми.

Школи й просвіти були майже усі ліквідовані. Лише серед українських церковних кол помічалася така-сяка національна робота, якій також перешкаджали з одного боку поляки, а з другого — московське попівство.

Але ж і ненавиділи селяни ляхів! Рідко коли я зустрічав такі вияви скаженої озлобленості й жадоби пімсти. До нашого повстання (а вони про дійсну мету нашого перебування в селах здогадувалися, хоч козаки, згідно наказу, й додержували таємницю вимаршу на Україну) селяни ставилися скептично.

— «Куди ви підете? Та ж там сила-силенна червоних? Ми то добре знаємо. Ось побачите, що ляхи вас обмануть і віддадуть на поталу» — казали вони.

Події наближалися...

IV. ЩО ДІЯЛОСЯ В ЦЕЙ ЧАС НА УКРАЇНІ

На терені України проявляла жваву діяльність Національна Козача Рада, з конспіративним центром в Києві. Викликаний Радою національний повстанчий рух ставав для большевиків чимраз то все більшою небезпекою. Майже все Правобережжя було поділене на боєві райони, де оперували збройні повстанчі загони.

Особливо сильно партизанський рух проявлявся на Київщині, в Тарашанському й Білоцерківському повітах. Тут провід над збройними повстанчими відділами мав один із представників Національної Козачої Ради, отаман Квітківський. Операції повстанців були нероздуже успішні й сягали навіть до самого Києва.

Таксамо й Поділля дуже неміцно трималося в руках совітської влади. Тут діяли в різних районах отамани Хмара, Заболотний, Іва, Чуприна, Лихо та інші. Оперуючи невеликими, так мовити «кадровими», боєвими відділами, ці отамани в потрібні моменти мобілізували навколо себе великі сили з селян своєї округи, які після виконання певних боєвих завдань розпускалися по хатах, а в руках отаманів лишалися знову невеличкі групи для ведення розвідки, зв'язку між селянами, нападів на окремі більшовицькі частини, установи, тощо.

Рівно ж на Волині й Поліссі оперували сильні повстанчі загони з численними отаманами. Хоч загальний провід над операціями мала Національна Козача Рада, то все ж усій акції бракувало системи, твердого проводу й за гального пляну. Тому повстанча акція, мимо свого територіального поширення — все була доривочна й безплянова.

На Лівобережній Україні — наскільки знаю — масової повстанчої акції не було, хоч Нац. Коз. Рада й там мала свої зв'язки. Там, особливо на Полтавщині, в тому періоді маневрував Махно, проти якого, після розгрому білої армії ген. Врангеля на Перекопі, червоні скупчили поважні сили. Махно нероздуже звертався до окремих повстанчих загонів і Нац. Коз. Ради про допомогу й контакт, однак успіху не мав. Нац. Коз. Рада відносилася неприхильно до невиразної анархістичної програми Махна й вимагала, щоб він став на виразний ґрунт боротьби за українську справу. Ті переговори наслідків не дали й усі повстанчі загони були повідомлені про те, щоб не входили з Махном у ніякий контакт, не виказували йому ніякої

допомоги. Внедовзі Махна розбила червона кіннота й він утік після того до Румунії, а звідтам до Польщі, де й був приміщений у одному з таборів інтернованих.

Нац. Коз. Рада перебувала в зв'язку як із урядом УНР в Тарнові, так і з штабом ген. Тютюнника у Львові. Властиво, весь плян повстання ген. Тютюнника був побудований на тому, що після свого переходу з певною кількістю фахового війська, інтернованого в Польщі, на Україну — він одразу зможе опертися на озброєні сили повстанчі Нац. Коя. Ради й перетворити часткові партизанські операції в загально революційний зрив, підтриманий цілим народом (у першій мірі селянством). Поруч із розгорненням загальних боєвих операцій проти совітських військ, у звільнених повстанцями районах мала творитися одразу національна влада, з відповідними урядовими та адміністративними установами цивільного характеру. Власне для цього і йшла з повстанчою армією ген. Тютюнника певна кількість різних цивільних урядовців. У час підготовки загального повстання, Нац. Коз. Рада дала повстанчим загонам — зокрема тим, що оперували в прикордонній смузі Польщі, наказ підготувати все необхідне для переходу армії ген. Тютюнника.

Річ очевидна, що успіх плянованої акції надзвичайно залежав від того, чи буде вона для совітської влади несподіванкою. А це могла забезпечити лише стисла конспірація — передумана в усіх деталях і доведена до кінця. Її, нажаль, майже не існувало!..

Конспірація «від кума до кума» привела до того, що більшовики своєчасно довідались про підготовчу акцію Нац. Коз. Ради на самій Україні та швидко учинили її страшний розгром у Києві та інших центрах. Тоді наклали головою в підвалах Чека сотки розстріляних повстанчих провідників.

Коли виявилася ненадійна праця наших прикордонних розвідочних і зв'язкових пляцівок, то штаб ген. Тютюнника вирішив використати для цієї, надзвичайно відповідальної та ризикової акції малолітніх, що перебували в таборах при армії. Ті підлітки-хлопці віддавали штабові надзвичайні прислуги. Одержавши гроші на дорогу до кордону, вони купували різні предмети, яких бракувало на Україні (голки, нитки й т. д.), брали з собою агітаційну літературу й зникали. Переходити кордон було їм доволі легко, бо більшовицька сторожа спечатку не звертала жодної уваги на тих селянських дітей. Мандруючи від села, до села діти виконували всі накази штабу, навіязували зв'язки, розкидували літературу, встановлювали передаточні пункти й нарешті перебрали на себе майже увесь зв'язок між штабом ген. Тютюнника й Нац. Коз. Радою в Києві. Більшовикам ці підлітки завдавали клопоту, поки не були розконспіровані. Невдовзі двох хлопців червона прикордонна сторожа піймала й після допиту постріляла їх у лісі. З того часу праця дітей була надзвичайно утруднена.

Особливо відділявся між ними один хлопець 14 літ, на ім'я Михась. Він довший час виконував найтяжчі доручення й усе з незмінним успіхом. У його обов'язок входив зв'язок з Нац. Коз. Радою. І так після розгрому Ради в Києві, Михась попався чекістам на одній із явочних квартир (попав у засідку), і був заарештований. У час пізнішого свого побуту на Україні, мені доводилося бачити людей, які в той час сиділи в київській тюрмі на Лукіянівці й оповідали про героїчну смерть Михася та ті тортури, яких він зазнав від більшовиків. У час допитів над ним страшно знущалися. В роті не лишилася майже зубів. Їх повибивали йому чекісти. Під руками були в нього поpalення до живого мяса, бо чекісти, вимагаючи зізнань, усе клали йому під пахи гарячі крашанки. Нігті на пальцях злізли, бо придавлювано їх дверима. Маленький Михась з кожного допиту вертав увесь скривавлений, що робило на в'язнів страшне враження. Але мимо того, чекістам за весь час не вдалося видобути від нього жадного признання. На очну ставку представників штабу Нац. Коз. Ради приведено й Михася. На запит слідчих, кого він знає з арештованих, відповів, що бачить їх у перший раз. «Брешеш» — скричав слідчий... «бо, ось він (слідчий показав на арештованого Чупринку) признався, що прийняв від тебе документи петлюрівського штабу»...

— «Брехня» крикнув Чупринка. Михась підійшов до нього і раптом поцілував йому в руку. Опісля обернувся до чекіста-слідчого і ... плюнув йому в обличчя. Звалений наглим ударом важкого мавзера

в голову впав і вмить опинився за дверима. Сторожа біла й копала його ногами доти, доки там же не обернувся в скрівавлену масу. Згинув Михась разом із членами Національної Козачої Ради.

Після ліквідації Ради поветанчий рух зачав слабнути. Червоне командування вирішило остаточно й за всяку ціну ліквідувати повстанчі відділи, що густо засіяли Україну. В тій цілі було переведено переґрупування червоних військ у найбільш небезпечних районах. Війська склалися переважно з москалів і різних інтернаціональних частин, вірних владі. Цілу осень 1921 року кривавилися повстанчі ватаги в нерівних боях з червоними, але наступаюча зима надзвичайно ускладняла їх становище. Ватагам приходилося ввесь час, майже без спочинку, висиджувати в лісах, бо всі села були обсаджені червоними військами. Так поволі втрачали повстанці бази для своїх операцій. Допомога населення утруднювалася. До того ще червоне командування скрізь настановило спеціальні перепускні пункти, так, що навіть селяни, виїжджаючи за своє село, повинні були давати докази, за якою потребою їдуть. У кожному селі були призначені десятки заложників, яких большевики негайно розстрілювали, коли мали докази, або хоч підозріння, що селяни мають звязки з повстанцями. Вкінці великі маси червоної кінноти переходили лавами ліси, разом з псами, вишукуючи повстанців. Боротьба зачинала набирати найстрашніших драматичних форм.

Повстанці нікого не милували, але й самі не здавалися. Важкоранені, після згори прийнятої умови, пристрілювалися своїми ж, щоб не дістатися в полон большевикам. Ночами околиці світилися від палаючих сел, яких червоні нещадно нищили. Червоні язики, кидаючи зловіщі пасма на чорне зимове небо, освітлювали шляхи, на котрих большевицькі частини гнали перед собою отари овець, корів, домашню птицю, везли се лянське майно. То були «карательні експедиції». З-заду лишалися згарища хат, де конали й бігали в диких безпомічних зойках жінки, діти й немічні старці. Мужчини були в лісах, оточені зо всіх боків, здичавілі від жаху й небезпеки боротьби. Законом і засобом їх існування ставився «обрізан» (коротка обрізна рушниця).

Так, крок за кроком, «упорядковували» червоні москалі Україну, змушуючи населення до послуху. Одна за одною гинули повстанські ватаги, знесилені в нерівнім змаганні. Приходила пора великої повторної руїни.

Але надії ще жили!.. Викуте з крові, терпіння та ненависти завзяття — не вгавало.

Перехід ґен. Тютюнника з армією на повстання мав остаточно вирішити питання: бути чи не бути?.. А в позитивний вислід цього рішального змагання так хотілося вірити!..

Між тим мент був об'єктивно вже страчений...

V. ПІДГОТОВКА ДО ВИМАРШУ НА УКРАЇНУ

А ми тимчасом усе сиділи по селах, під Рівним. Було важко. Кожна хата, де мешкали козаки, була повна сліз, скарґ, нужди і горя. Той шматок хліба, що діставали ми від селян, ставав нам поперек горла. Доходили вістки про криваві заворушення на різних районах Волині, де селяни виступали проти поляків буквально з голими руками: без зброї, майже одні дрючки... Вибухи жорстоко здушувалися ...

Нарешті ми одержали наказ вирушити в напрямку на Костопіль. Прийшла вістка, що нас там чекає зброя та одяг. Настрої піднеслися. Довга ватага обідраних і босих козаків, подякувавши селянам за гостинність, вимаршувала.

Кольона під Костоподем значно збільшилася, бо до неї прилучилися нові ешалони, прибулі з таборів — і далеко розтяглися на степовій дорозі. Вони прийшли з с. с. Міцки Малі й Міцки Великі.

Падав сніг. Продував скажено вітер, до костей проймаючи роздягнених людей. Здалека видно хати в голім степу. Це невеликі хутори, що збудовані на місці осель, зруйнованих війною. Цеж Волинь

многострадальна, що зазнала на собі походи московських, німецьких, австрійських, большевицьких і польських армій!...

Розташувалися по хатах. 60 і більше чоловіків на одну хату! А крім того повно козацтва в стодолах, стайнях, тощо. Донимає холод. Накриваються соломною, щоб якось завітись. Так перечекали до ранку.

Ранком пронеслася вістка: «привезли зброю!»... Находиться на одному хуторі. Мов блискавкою пронизало всіх ... Зброя! ... Знову вільні! Пішли. На одному дворі стояли вози, криті соломною й брезентом. Холод страшний, але козаків неможливо загнати до хат. Йдуть жваві балачки й суперечки, що саме в возах, яка зброя, де одяг і т. д.

Біля двох возів скупчилися кіннотчики. Видко з під брезента списи. «А деж коні» — питають козаки. «Цікаво які шаблі й сідла? От якби Господь послав доброго коня»... Піхота цікавилася рушницями, головню, чи є також і багнети... Тут і виявилось, що зброю привезли «не всю». «Решта», як також одяг, взуття й коні прийдуть на самому кордоні. Тяжкий камінь ляг на серце кожного командира.

Чути команду: «Кіннотчики, підходьте за зброєю.» Козаки кинулись до возів. Кожний отримав спис і шаблю. Шаблі тяжкі, німецькі, в металевих піхвах, до яких козаки не призвичаєні. Але кіннотчиків було замало на загальну кількість цієї зброї й списи з шаблями ще залишилися.

Зачали роздавати рушниці. Багато з них були майже непридатні. Кращі забрали представники штабу з різними інституціями, а решту просто частини не хотіли брати. Надіялися на нові, які чекають нас в певному «місці під кордоном».

Сумно дивився полк. Отмарштайн на це видовище. Підійшов до старшин 6 див. і тихо промовив: «Беріть, панове, те, що дають. Хай кінчиться цей базар. І так кращого не буде»

Загалом було видано кількості рушниць, списів, шабель. Це на відділ, чи то «армію», в кількості понад 1000 люда! Решта не дістала нічого. Були ще 4 Кулемети Кольта на важких станках і 2 кулемети Максима. Однак зразу ставало ясно, що для рухливих повстанчих операцій вони є непридатні й що в рішучий мент прийдеться їх викинути. Так потім і сталося. До кулеметів по ... 5... стрічок з набоями.

Вирушили. Глибока ніч. Село Борова. Одна верста до демаркаційної лінії. Здалека чути гавкіт псів. Серце чоловіка посилено бється в грудях. Тисне якийсь невимовний тягар, а раптом проривається й радість. Всунулися в село... Вояки раділи з відпочинку, але найбільше з того, що тут дістануть обіцяний одяг і муніцію...

Хутко зібралися козаки в переконанню, що зараз буде роздача одягу та зброї, щоб частини мали можливість ще вдосвіту вирушити на ворога. Показалося, що обіцяного обмундуровання й муніції немає! Пусті мрії! Повстало одразу заворушення... Обурені люди стояли на морозі, вистукуючи зубами. Контраст морозу з скаженим вітром, що наскрізь продував ледви прикрите шматтями тіло, до теплих хат — де щойно спали люди, — був надто різкий... Але щось хоронити, чи плянувати в безпосередній кільометровій віддалі від ворога було годі. Всіх лише охопила якась тупа скаженість...

VI. ВИМАРШ. ПЕРШІ БОЇ

Наказ: голосно не розмовляти, цигарок не палити; хто має рушниці — наперед!

Розбиті на три групи, озброєні люди рушили під проводом місцевого селянина. Дорога наближалася до лісу, що видавався чорною стіною в передранковій млі. Один за одним хутко перебігали козаки через вузьку кладку, перекинену через невеличку річку, що котила свою темну воду кудись у гущавину ліса. Вітер лютував на верхах дерев. Під ногами шелестіло, замерзле листя й галузки. Провідник показав рукою вперед і зник позаду. За стогами зачиналося село. Ледви видні в темряві хати, розкинені попід лісом.

Наступ зачався з трьох боків одночасово.

Здалека ззаду вітер доносив здавлені викрики. Це хвилювалася кольона роздягнених і безбройних козаків, що чекали наслідків першого наступу. Успіх бою ґарантував їм одержу й зброю! Бо після «заосмотрення», яке дістали вони від «союзників», лишилася тепер одна надія: ворог!

Накази — бути тихо — не помагали. Холод доценту вимордував, людей. Нещасні бігали навколо дерев, стрибали, танцювали, вироблювали неймовірні рухи, щоб якось загіртіся. Вмішався в це ген. Тютюнник, але в відповідь почув від козаків нарікання за несповнені обіцянки відносно заосмотрення частин. Цей танок майже голих, замерзаючих людей, в нічній темряві робив страшне вражіння.

В цей час під селом завязався бій. Червоні були заскочені нашим швидким вимаршом і наступом. Козаки наскоком захопивши большевицьку заставу, кинулися в саме село. Стрілів не було: щоб не дати знати про наш виступ, у bliщій околиці большевицького запілля, наказано було працювати одними баґнетами.

Козаки вилловлювали по хатах червоних. На початку брали полонених, але коли довідалися, що це ленінградський корпус спеціального призначення, — зачали на місці колоти баґнетами. В повній тиші відбувалася ця перша боєва сутичка...

А ліс гудів, хвилювався й решта безбройних людей шукала затишку між деревами. Ті козаки, що мали плащі, сідаючи на землю, у сніг, закривали ноги товаришам, в яких були розбиті черевики. Дехто гриз капустяні качани, припасені ще в дорозі. Інші спільно, групами, курили цигарки, що переходили від одного до другого. Ціла увага всіх була там — напереді! Довге очікування виводило людей з рівноваги. Чулися невдоволені вигуки — «що вони там роблять? ... позабирали рушниці до рук і певно самі не знають, що з ними робити! Хай нас туди пустять».... Козаки не знали, що в селі баґнетний бій вже закінчується.

Скінчивши з кордонною сторожею, боєві частини негайно повели наступ на с. Лопатівку, де мали бути розташовані більші ворожі сили. В слід за ними в здобуте вже село втягнулися частини безбройні. Дорога дальшого наступу гадюкою крутилася в лісі, прорізана рівчаками і струміннями.

На повороті з лісу наша передова сторожа стрінула кінних. Як потім виявилось, це був командир червоного куреня з адютантом та двома кінними ордонарцями. Віддаль була не більше 20 кроків. На заклик «стій!» — гримнули стріли з револьверів. Це стріляли червоні старшини, що негайно зорєнтувалися — кого перед собою мають. Козаки відповіли сальною й кинулися вперед. На місці лежало двох забитих: адютант і ордонарець. Командир з другим ордонарцем, відстрілюючись, зачали тікати. Але їхати верхи в лісі було важко, та ще в ночі. Кинувши коней, оба заховалися в хаті лісника і зачали через вікна знову стрілянину. Ми оточили будинок, з якого скоро вийшов лісник та повідомив нас, що оба большевики лежать ранені в хаті. Увійшли... Командир був вже мертвий, ордонарець конав. Перевели трус і в кишенях командира знайшли: чотири гарні перстені з діамантами, золотий годинник з двома золотими ланцюжками та срібну папіросницю з золотим моноґрамом. Все це, очевидно, було грабоване. Найголовніше те, що найшли при ньому також наказ з повідомленням, що з Польщі мають перейти «петлюрівські банди». Доручалося всім командирам частин посилити охорону й приготувитися до ліквідації цих «банд». Стало очевидним, що червоні про наш марш вже інформовані...

Між тим частини вже увійшли в звільнене село й на ранок селяни, пораючись у своєму господарстві, зі здивуванням поглядали на неочікуваних гостей.

Між тим боєві частини підходили до наступного села. Шлях йшов через потік. Зачалися хати. Біля першої стояла якась жінка, висипаючи золу з печі.

— «Здорова була! Аде тут у вас військо?...» «А там далі, на селі. А в моїй хаті знаходиться якийсь старший. Йдіть, розпитайте...»

Частина так хутко підійшла до села, що червоні не знали про небезпеку. Увійшли до хати. Простора кімната, заставлена ліжками. Посеред кімнати стояв мужчина в чорній шкіряній куртці. Побачивши нас — звернувся до нас: «Чего хатіте, таваріщі?» З сусідньої кімнати почувся жіночий крик. То була лайка.

— «Руки до гори — мерзото!»... Червоний з перераженням підніс руки. Вслід за ним ще два мужчини й три жінки, що вибігли з сусідньої кімнати. Тут побачили ще од ного, що лежав у ліжку і силкувався витягнути з-під подушки револьвера. Удар кольбою рушниць охолодив його войовничі заміри. То був лотиш, командир сотні, що другий місяць лежав, поранений в бою з повстанцями на Волині.

Зачали допрос. Виявилося, що в селі стоїть лише сотня. Решта розміщена в інших місцях, очікуючи наступу «петлюровцев». Забрали зброю, одєжу й чимало дорогоцінностей, особливо жіночих ланцюжків.

Козаки бігли по селу, стріляючи за втікаючими червоноармійцями.

Незабаром приїхав штаб ген. Тютюнника. В селі зробили відпочинок. Червоних командирів покололи й зачали допитувати їх жінок (то були коханки). Одна з них була надзвичайної краси, білявка. На неї найбільш скаржилися селяни. Завдавала вона їм своїми завбаганками найбільш шкоди. Довідавшись, що жінку ту піймали козаки, збіглися баби з цілого села й прохали дати їм до розправи оту «руду, що має, світле волося». Ген. Тютюнник розпорядив, щоб лишити жінок при штабі. Пізніше перед наступом на Чоповичі, всі ці жінки були розстріляні...

Армія посувалася в напрямку Коростеня, маючи скрізь сутички з відділами червоних військ. Сутички ці кінчилися незмінними нашими успіхами.

Йдучи на Коростень, треба було нам перейти через великі села Давидівку й Дорошинці. Від полонених ми довідалися, що там стоять більшовицькі частини. Отже, й зпереду й ззаду. Вимаршували. Густий сніг покривав землю й порошив очі. За день було зроблено більше, як 50 верстов із боями й люди ледви пересували ногами. Нарешті підійшли до села. Йдемо з захованням найбільшої тиші. Припавши до землі, шукаємо очима варті. Окрик: «хто їдьот!». Блискавичний наскок і варта перебита... Розгорівся бій.

Село Дорошинці розділено від Давидівки лише балкою з якоюсь брудною річкою. Від кулеметного вогню большевиків потерпів сильно наш обоз, що творив тут найкращий об'єкт для обстрілу. Ворог знищив греблю на Дорошинці. Прийшлося будувати її під перехресним вогнем. Боеві частини б дивізії під командою пполк. Григорака повели наступ на с. Дорошинці, одночасно виділяючи людей для будівлі греблі. Козаки кидали солому, тини, ворота й усе, що попалося під руки, щоб дати змогу перейти великому обозові.

Тимчасом штаб відрядив групу під командою полк. Ступницького в обход ст. Коростеня з півдня. Полк. Ступницький мав наступати на місто в той час, як решта армії прямувала на залізничний двірець.

Вимаршували далі. В Дорошиицях кінна большевицька частина з великою кількістю скорострілів посипала на нас вогнем. Мент критичний. Бій ззаду й зпереду. Обоз збився до купи, галас, крики й зойки ранених. Якийсь кошмар!

Кінна сотня при штабі під командою сотн. Хмари кинулася в атаку. Почулося: «ура» і «слава». Всі побоювалися за долю наших «гусарів», що сиділи на конях, маючи замість сідел — мішки, напхані соломною, із мотузями, замість стремен. А проте ворожа кіннота не витримала атаки й втікла, лишаючи кілька забитих і ранених. Один червоноармієць лежав ниць на землі і кричав; «брати мої!.. За що?... за що!..» (Був з Тирасполю).

Село заняли ми й продвинулися до Коростеня. Місто миготіло тисячами електричних ламп. Село Чигирі перед Коростенем підходить до самої залізниці. Ворог спинив свою активність. Штаб став у крайній хаті біля залізниці, щоб найкраще було чути стріли з Коростеня. Сигналом мали служити три стріли до загального наступу.

Погода жахлива. Поривистий зимний вітер скаженів чимраз то все дужче, засипаючи снігом, уперемішку з дощем, утомлених людей і худобу.

— «Бути на поготові, до хат не заходити» — чути команду. Чекали коло двох годин. Жадних стрілів з двірця від полк. Ступницького не було чути, а може вітер перескаджав.

Уже добре розвиднілося на дворі, коли боєві частини рушили в наступ на місто. В голові наступу курінь 6 дивізії, що має заволодіти дворцем. Моя бригада йде на місто. Скоро під дворцем завязався бій, але захопити дворець не було можливості. Довгі ешалони служили для червоних чудовими опірними пунктами, де вони засіли з великою кількістю кулеметів. Співвідношення сил: наша атакуюча частина ... до 80 багнетів; червоноармійців — не менше 1000! Ситуація: Переважаючий кількістю ворог за укриттями; наші — на голому місці, в снігу й болоті. Завязався кривавий бій.

Друга наша група силою в 60 багнетів десь з півдня силкувалася прорватися на головний дворець через колю й депо. Наслідки нерівного бою зачали швидко виявлятися. Майже оточена зо всіх боків, група полк. Ступницького стала відходити взад. Бригада 6 дивізії загубила забитими під дворцем: сот. Стефанишина, хор. Соколовського — учасника Крутів, хор. Голуба та козаків, крім того ранених: хор. Василіва та козаків. Від двірця зачався відступ.

Моя бригада мала сутичку з якимсь кінним відділом та міліцією, що швидко зникли за містом. У будинку міліції козаки забрали кілька ручних гранат різного ґатунку й набої. Містом прямував я на дворець, не чуючи там за вітром стрілянини. По дорозі стрінули збіжевий збірний пункт, до якого з'їхалися селяни з підводами та хлібом. Платили продподаток. За хвилю всі прийомщики були перебиті й усе, що було на складі віддано селянам. До розбору складу прилучилося й населення містечка.

Хтось крикнув, що в вязниці сидить багато арештованих «чекою». Під проводом місцевих людей відправилися до вязниці. Там стояли большевики з комісаром, який, не пізнаючи в нас ворогів, спитав чого собі бажаємо... Всі були перебиті. В самій вязниці було кілька чекістів, яких теж негайно знищено. Вязниця була переповнена по береги. Повітря в камерах не можливе. Вигляд вязнів був жахливий.

Я звернувся до них з словами: «Вязні! В імени Української Армії оголошую вас без різниці віри й національності вільними». Вязні кидалися один другому на шию, плакали й цілувалися. Несподівано на вулиці появилася велика юрба. Це були вязні з другої вязниці, випущені нашою північною групою, що бігли висвободжувати своїх товаришів. Натовп побільшувався. Мешканці міста ломали трибуни, приготовані большевиками очевидно для якогось свята, рвали плакати й викрикували якісь прокляття на адресу советської влади. Видко було, що за час свого перебування, большевики, далися населенню добре в знаки...

Між тим прибувші вязні повідомили мене, що на дворці триває бій і там багато червоного війська. А вслід за тим показалася лава... За нею друга. Ми хутко заняли позиції. Ворожі лави все наближалися. А ми продовжували мовчати. Віддалі лишилося найбільше 100 кроків. Козаки почали вже нервуватися. З лави було чути: «Таваращі! перебейте своїх офіцерів і присоедіняйтесь к нам... Зачем проливает братскую кровь?» ...

— «Підходьте ближче! Ми не чуємо» — з сарказмом кричали мої гарматчики. Лава піднялася й пішла на «ура». Наші сальви були надзвичайно влучні. Передня ворожа лава залягла й скоро зачала панічно тікати назад. Її стримала задня.

Висланий звязок до штабу за допомогою не вертався. Відряджений хор. Чорниш з двома козаками вернув лише з одним. Другий був забитий. Він приніс донесення, що в місті наших немає й там большевики. Ми були оточені...

Прорив ми зробили через двори й городи на двірець. Але й там було не краще. Всі тори були забиті ешалонами з червоним військом. Падав знов густий сніг. Червоноармійці, відчиняючи вагони, й не знаючи хто з ким бється, питали нас: «в чем дело, товарищі?..» А в відповідь доставали від розлючених козаків ручні ґранати в самі вагони. Счинилася каша!.. Два ешалони стояли з гарматними платформами по 6 гармат на кожному ешалоні. Зачувши стрілянину, червоні вискакували на перон й били з рушниць просто перед собою, стріляючи по своїх же. Потім зачали вискакувати з двірця на двір і падали під стрілами козаків. Зорентувавшись, большевики заняли місця біля вікон, але і тоді наші ручні ґранати продовжували спустошення серед них. В тому бою сильно потерпіли зовсім сторонні репатріанти, що вертали з Польщі.

Якийсь старий залізничник підбіг до нас і сказав: «Брати! тікайте скоріше! Коло семафору два броневих потяги стоїть. Ми їх задержимо на деякий час, а ви відходьте за своїми, що пішли в це село» — і показав напрямок.

Чекати не було чого. Ззаду нас на торах ще греміла стрілянина. Це дезорентовані большевики билися між собою. Під прикриттям будинків зачали ми відворот. Несподівано дорогу перегородила нам якась большевицька частина, але після дуже гарячого бою втекла, лишаючи полонених. Ми гнали перед собою, як стадо баранів, 27 червоноармійців, поспішаючи до переїзду, в село. Відбиваючись на всі боки, лишали по дорозі вбитих і ранених.

Хутко пробіг по залізниці панцирник «Красний Боец»... За ним другий — «Ленін». На нас не звернули вони уваги, але спинившись на переїзді, відкрили гарматний вогонь по обозу армії, що далеко розтягнувся в степу. 10 полонених ми розстріляли, решта покійно йшла за нами.

Невеликий лісок мав швидко бути нам прикриттям і ми спішили до нього... Ворожі панцирники одначе зауважили нас і зачали обстріл. На щастя мало набоїв розривалося, решта заривалася в землю, обрухуючи і ломаючи берізки. Видно було, як далеко в степу брів наш обоз, що поволі приходив до порядку.

Через три годині моя частина дігнала армію в с. Михайлівці. В кожного одне бажання: спочити! Останній перехід до Коростеня, зроблений без перерви з боєм, виносив 60 верстов. І то в дуже лиху погоду, яка до решти знесилювала людей і коней.

Прибувши до кольони — я зголосився у ген. Тютюнника, який мене повідомив, що за пару годин рушимо далі й наказав решту полонених відіслати до штабу. Засиджуватися дійсно було неможливо. Михайлівці находилися лише в 10 верстах від Коростеня й можна було сподіватися, що червоні війська знов стануть нам на п'яти. Щоб уможливити панцирникам переслідування, відділ козаків на підводах під'їхав до залізниці руйнувати колію.

Перед нами був двохгодинний відпочинок. Була єдина мрія: сісти. Про дальше не хотілося думати...

Ми вирушили...

Дорога маршу була жахлива. Кілька днів падав дощ разом з снігом і це витворювало страшне болото. Стомлені люди ледви посували ногами. Листопадовий день короткий, швидко темніє й ця темнота ще більше утруднювала похід. А тут рухові перешкоджав ще обоз, який за кілька днів дуже побільшився. Виступаючи з кордонів Польщі, армія мала сім підвод в обозі. Тепер їх було вже до пів сотні. Багато підвод було занято раненими, які без відповідного лікарського догляду дуже терпіли.

Наблизилися ми до села Буда-Камянецька й зачали спускатися з гори. Де-не-де блимають вогники в хатах і манять своїм теплом людей, що мріють про спочинок. Прийшли і зачали розміщуватися по квартирах.

Мешканці села дуже радо стрінули нас. Зачали готувати воякам їжу і місця для сання. Обідраним козакам давали взуття і одежу. Вогонь в печі і смачна, здорова селянська страва на столі, підносила у людей настрої. А тут ще таке приятне відношення мешканців!.. Дав би Біг так і далі, то може щось і вийде з нашої затії — думав кожний. До моєї хати увійшов високий, з червоними вусами, дядько. Щось з тиха побалакав з господарем і разом вийшли. За пів години вернули з двома молодими парубками, що несли новий, ніби з фабрики кулемет Максима.

— «А тепер, панове-козацтво, можете спокійно спати. Варту ми будемо самі нести на селі». І дійсно, в порозумінню з штабом, селяни обсадили застави; появилася в них і верхівці. Приходилося дивуватися тій організації ладу, з яким вони встановляли нічну охорону. Бачачи це, у всіх скріплювалися рожеві настрої. Коли так скрізь будуть помагати, і села повстануть проти червоних, то таки дійсно не важко впоратися з ворогом!.. Значить, таки правдиві відомости, що населення України лише чекає нашого виступу. Дай же, Боже!

Такі думки роїлися в голові. Стомлене походами і боями тіло насолоджувалося теплом і повним, хоч і коротким, відпочинком. Хотілося мріяти про світлу будучність. За хвилю все козацтво спало твердим сном під пильною охороною своїх братів-селян українських.

VII. ДАЛЬШІ БОЄВІ ОПЕРЦІЇ

Ранком, поснідавши, кольона зачала готуватися до дальшого вимаршу. Місцеві селяни нас попередили, що в сусідному лісі — як виявила їх розвідка — нас чекає засідка червоних. Отже треба бути обережним. Підчас бою під ст. Чоповичами створилося таке положення, що армія робила наступ і відступ одиочасово. На зади кольони насідали червоні кінні відділи, а зпереду треба було в кожному селі пробивати собі шлях із боєм. Отже умовини диктували стан кожночасної поготівлі.

Ввечері селяни обіцяли приєднатися до частин, але на ранок ми зразу зобсервували, що в їх настроях зайшли зміни. Над причинами цього не довелося довго ламати голову. Вночі, коли частини спали, а селяни несли охорону, начальник постачання армії, полк. Хоха, спільно з своїми людьми зробив «наступ» на селянські хати й до рана ґрунтовно їх «обчистив». Забрано було кури, гуси, свині, корови й коні. Багато селян лишилося без святочних чобіт і кожухів.

Ранком рев худоби, крик птиці з підвод, нагадував не боєву частину, а якийсь ярмарок. На вигляд цього селяни сумно хитали головами й казали: «свої гірше за ворогів!.. Найбіднішого не пошкодували.» Серед старшин і козаків счинився крик, галас і протести. Всі обурилися зо вчинку «постачателів» (так називалися старшини й козаки, що обслуговували господарські частини). Їх боєве вояцтво дуже не любило і то не без підстави. Реквізиція, вчинена полк. Хохою, була просто не зрозуміла. Річ у тому, що частини не харчувалися з військових кухонь, бо таких не було, та як би й були, то в повстанчих операціях, які провадила армія, немислимо було організувати правильного постачання. Звичайно частини харчувалися в селян, у тих хатах, де спинилися на відпочинок, платячи за це карбованцями, які мав з собою штаб армії. Але частіше селяни загалом не брали ніякої плати за харчування вояків. Отже реквізиція худоби та птиці могла лише перевантажити боєві частини, що і так були невдоволені з обозу, який розростався з кожним днем і лише поменшував здібність армії до швидких маневрів. Крім цих міркувань, загальне обурення викликало нелюдяне відношення до селян, які проявили себе активними прихильниками армії. На мій наказ козаки кинулися до возів відв'язувати худобу, повертаючи її селянам. До обозу на коні під'їхав полк. Хоха.

— «Хто тут сміє давати розпорядження? Хто кермує обозом — я вас питаю?» — накинувся він на мене. В мент я відчув, що мене просто пориває хвиля скаженої злоти.

— «Ідіть звідціля, грабіжнику! Бо на місці впадеш трупом!» — заскреготав я зубами. Полк. Хоха мовчки повернув коня і зник. Незабаром почулося по кольоні: «Сот. Рогозного наперед до генерала!» Явився я. Ген. Тютюнник стрів мене дуже суворо.

— «Як ви вмішуєтеся не у свої справи?»

— «Пане генерале! Алеж це є грабунок мирного населення!»

— «Пильнуйте своїх обов'язків» — відповів генерал і відвернувся.

Полк. Хоха одержав перемогу. Селяни з злістю дивилися на його метушню, з якою він давав наказ забирати худобу.

— «Ех, козаки!... Як так далі будете робити, то шкода лише вашої крові. Нічого не вдіяти вам» — казали селяни.

Частини виступали з села з тяжким настроєм. Хочу тут сказати кілька слів у справі внутрішнього стану армії. Комплектувалася вона з таборів не суцільними спаяними частинами, але відділами з різних дивізій. Люди попередньо не знали один одного й важко було запровадити за короткий час між ними тісну духовну поєднаність. З того виникли різні непорозуміння. Коли одначе спільна недоля й тягарі доволі швидко поєднали козацтво, то не так представлялася справа у старшин. Між ними були також тертя й навіть ворожнеча. Особливе невдоволення викликали деякі старшини, що прийшли з дивізії ген. Тютюнника. Вони, використовуючи свою близькість до командира, допускалися таких виявів, які викликали невдоволення інших, особливо боєвих, старшин. Лише між старшинами і козаками 6 дивізії, що перебували під командою полк. Сушка, панували дружні і братерські відносини. Спеціально добірним був старшинський кадр 6 дивізії, який переходив через фільтрацію різних контрольних комісій і в якому не було «отаманів». Цих останніх, на біду, якраз не бракувало в київській дивізії, що перебувала під командою ген. Тютюнника, в 1920 році. Клясичним зразком цього отаманського типу й являвся полк. Хоха...

Наближалися ми до ст. Чоповичі. По дорозі до Чопович стрінули перший більший відділ червоної кінноти, яка по короткому бою хутко зникла в лісі, що тягнувся густою стіною в напрямку Овруча. Наздігнати ту кінноту, що мала добрі коні, було неможливо.

Над вечір увійшли ми в Чайківку, не підозріваючи, що з другого боку одночасово до села втягаються червоні. Червона школа кінних курсантів з Житомира, спільно з різними «загрядітельними отрядами».

Стрінулися по середині села... Завязався гарячий бій. Одразу далось відчуття перевагу ворожого вогню. Червоні, як видно були добре забезпечені вогнеприпасом, у той час, як у нас було його обмаль. На наше лихо ми опинилися в тій частині села, де не було надійних укрить.

У трьох верстах від ст. Чоповичі, підчас великої війни, були тут побудовані довгі будівлі для різних військових складів. На станції був розташований червоний залізничний курінь. Майже перед самим двірцем здибали новий відділ ворожої кінноти, яка після стрілянини втікла.

Але цим був попереджений залізничний курінь, що заняв одразу боеве поготівля. Червоні засіли на двірці й у будівлях, густо поливаючи нашу лаву кулями з рушниць і кулеметів. Зачався наступ, але відбити ворога, що засів у гарних прикриттях, було неможливо. Лаві прийшлося іти по голому полю, криту снігом.

Під самим двірцем впали вже полк. Мінаківський, хорунжий Буряків і 6 козаків. Ранених було багато більше, серед них командир куріня полк. Лисогор. Залягли ми під двірцем, поволі посуваючися наперед. Червоні зачали обкидувати нас ручними гранатами, яких ми не мали. Несподівано з боку Овруча, на наших очах надійшов панцерний потяг. У всіх збудилася надія: Овруч, після відомостей, наш! Ось уже можна легко перелічити білі літери на грізній потворі: «Комуніст»... Що це?! А може це захоплений повстанцями потяг? Лава чекала, по кому панцерник відкриє вогонь. Довго не довелося чекати. За хвилю нас залляв залізний «дощ» з панцерника. Стало ясно, що то ворог! Підсилена підтримкою, червона піхота з свого боку зачала страшний вогонь.

Прийшлося відступати, по дорозі підбираючи ранених та забитих. Увійшли ми до містечка Чоповичі. Місцева червона залога втікла, лишивши коней, що були реквізовані в селян за незаплатення протподатку. Козаки забрали коней, але відразу їх віддали селянам-хазяїнам, які з плачем прохали повернути їм пограбоване червоними майно.

Під прикриттям боевої лави, що відходила з двірця, кольона вирушила з м. Чоповичі в дальшу дорогу.

Скоро після відходу з села завязався бій з большевицькою засідкою в лісі, про яку попередили нас селяни. Ворог нам не перешкодив, бо небезпечні місця обійшли ми боком, і змусили його кинути заняті позиції. Просунулися ми до села Заньки, де кольона мала відпочивати добу. Але видно було, що відпочинку не може бути ніякого. Ворожа кіннота не від ставала від кольони й ввесь час ми терпіли на флянговий кулеметний вогонь, який завдав нам великі втрати... Частини рідшали...

Я одержав наказ за всяку ціну стримати з своїми гарматниками ворога й змусити його відійти від головного шляху, по якому рухався наш обоз, силкуючися вийти зі сфери вогню. Ситуація ставала надзвичайно важкою. Марш обозу був дуже повільний, бо змучені селянські коні ніяк не могли тягнути возів, а червоні тимчасом наседали вже з трьох боків. Гостро відчувався брак набоїв.

Був мент, коли бажалося лиш одного: смерті! Та ця розпука додала нових сил. Без стрілу, сціпивши зуби, козаки самі кинулися на багнети. Червоні курсанти цофнулися назад, та недалеко. Двір за двором беремо з боєм. Будучі червоні старшини билися дуже завзято. Закликів здаватися — не приймали. Міжтим наспіла їм допомога й прийшлося відходити. Прохаю підтримки, але вона не приходить... Висилаю за набоями, але вислані козаки не вертаються. Нас оточили з усіх чотирьох боків. Пробиваємося через якусь болотняну річечку й виходимо на шлях. З десятих возів нашого обозу

загрузило в болоті й перегородили дорогу іншим. Селяни, візники з страху перед кулями, які густо шльопали по болоті, повлізали по груді до зимної води і кричать.

На возах наші ранені плачуть від болю й жаху, що їх кинуті червоним. Виносимо пару ранених із возів па беріг. Ззаду зривається «ура» і червона лава суне за нами. Останні стріли приневолюють її спинитися й так відходимо, несучи декого з ранених на руках.

Далеко від переправи надибали ми підводу з набоями для скорострілів. Негайно розібрали їх і вертаємо назад, за рештою ранених. Ворог відступає від переправи, надходимо і бачимо на березі кучу кривавого шмаття-мяса. Наші ранені... Селяни візники оповідали: «прийшли сюди, змусили нас постягати ранених із возів і тут же порубали»...

Страшне враження зробило на всіх видовище порубаних ранених старшин і козаків. Яюсь само собою з грудей козаків вирвалося — «смерть катам» і козаки без ніякої команди кинулися на курсантів. Знову завзятий бій у хатах і дворах, але на цей раз, без огляду на численну перевагу, червоні це витримали. Лють козаків робила чудо. Червона школа відступила і отпустила село.

Вишикувалися ми і пішли на вздогін головної кольони. Та курсанти після короткого спочинку знов зачали наступ. Відходимо, несучи на руках решту ранених, що залишилися живими: хор. Гладченка і чотирьох козаків. Кольону дігнали через три години. Розміщена була вже в селі. Хати переповнені. Люди сидять у сінях, у повітках — скрізь, де не так діймає скажений вітер і сніг. Обоз далеко висунувся з села, а хвіст десь загубився між хатами.

Я пішов зголоситися до штабу. Дізнавшись, що ми билися з Житомирською школою червоних командирів, ген. Тютюнник, дивлячись на полк. Отмарштайна, тихо промовив: «чи не змінити маршу?»... Раптом дзенькнуло вікно, в хаті й куля вдарила в стінку. Одночасно пролунала сальва на заставі в віддалі 50 кроків від хати-штабу. Заторохкотіли скоростріли. Знову червоні...

Обоз панічно зачав тікати в невідомому напрямі. Частина возів була без запряжених коней і зробила затор. Зачалася паніка. Скрізь лишалися на возах ранені. Але наступ червоних був такий сильний, що рятувати ранених було неможливо. Наші лави відходили в темноті, ледви рухаючися. Дуже вони рідкі: стрілець від стрільця на далекі віддалі... Обоз не приймав участі у бої, хоч ситуація була загрозлива.

Полк. Сушко їздив позовж обозу, кричав, лаяв і зганяв обозну шатю до лав. Зрештою й ті зрозуміли, що треба допомогти частинам, бо інакше пропадуть усі. Лави підсилювалися й після кількогодінного бою знов відкинули большевиків. Лишатися на місці було неможливо. Північ. Станули до нового маршу... Зробивши порядний шмат дороги, зупинилися на відпочинок в якомусь селі.

VIII. ЕПІЗОДИ

По двохгодинному відпочинку, армія рушила на Ігнатпіль. Майже всі підводи в селі забрав штаб. Ген. Тютюнник дав суворий наказ обозові йти в порядку приналежності до частин. Обоз вже зріс до сто підвод. На шляху маршу армії, в різних селах ми надибали збіжєві пункти, куди звозили селяни хліб, для плачення большевикам продподатку. Логіка наказувала ці хлібні запаси просто роздавати селянам, бо, по перше — вони армії не були потрібні, а по друге — цим здобувалося б у місцевого населення прихильності.

Але начальник постачання армії, згадуваний полк. Хоха, розсудив інакше. Все збіжжя наказував він забирати до обозу, який чим далі, тим усе більше ставав для армії малорухомою обузою.

Залізницю ми перейшли тихо. Ворога ніде не було. Мокрий одяг на вояках зачав мерзнути, обертався в якусь кору й перешкаджав вільно рухатись. Дорога увійшла до лісу. Проти передньої сторожі їхали два червоні кіннотники...

- «Здорова-а-а таваріщі! Коростень дальока? — запитали вони. Одразу далось запримітити: були п'яні.
- «Ні близько» — відповіли козаки.
- «А где там бандіти? Невстречалі їх?»...
- «Злазьте, годі вам базікати!»...

Зсаджені з коней червоноармійці одразу протверезілися... З донесення, яке везли, виявилося, що курінь, від котрого вони їхали, знав про наше наближення. Командир курення писав, що частина його ненадійна, багато в ній мобілізованих, і просив підмоги та політруків.

Майже о півночі наші стежі дійшли до села, де був розташований непевний для большевиків курінь.

- «Хто їде?» — запитав українською мовою вартовий.
- «Віддавай зброю!»...

— «Нате, але хто ж ви такі?»... Довідавшись, що ми українці, вартові зраділи. Оказалися семинаристами з Полтавщини. Большевики мобілізували їх понад 150 учнів і порозсилали по різних частинах. Тихо ходили ми по хатах, будили червоних і групами відсилали до штабу. Так плянувалося роззброїти увесь курінь. Але перешкодила цьому головна кольона. З гуком і галасом, як звичайно, втягнувся обоз до села, а обслуга його кинулася по хатах шукати їсти. Збудити можна було і мертвого! Червоні прокинулися й, вибігаючи на вулицю, стріляли вгору — на сполох. Завязалася безладна стрілянина. Курінь утік за греблю, врешті зорієнтувався в ситуації і зачав обстріл. Коштувало нам це чимало забитих і ранених людей і коней.

Сотня 6 дивізії під командою сот. Дарагана зайшла куріневі з тилу і після бою ворог змушений був відступити. Переслідувати його ми не могли; не мали сил. Люди на ходу засипали, галюцювали, приймали дерева за червоних і т. д. Необхідний був ґрунтовний спочинок, хоч би один день.

Вже пізно вночі розмістилися по хатах. Командарм наказав на рано вимарш, але командири частин про це й чути не хотіли! Вимагали днєвки.

Опівночі кольона пішла далі. Мороз добре скріпив дорогу. Колеса далеко давали знати про рух обозу. Біля двох годин йшли без жадних сутичок. Але при виході з лісу в чисте поле знов здібалися з ворогом. Нас раптом зачали оточувати значні кінні відділи. Під прикриттям мраки вони підскакували до самої кольони, відбиваючи навіть частину обозу. Зачалася паніка. Бій тривав майже до ранку, поки ми спромоглися таки відкинути від себе червоних.

Швидко просувалися попри містечко Радомишль. Переправа через ріку Тетерів була дуже небезпечна, бо кінні відділи слідували за нами зо всіх боків. Ген. Тютюнник, пол. Отмарштайн і пол. Сушко самі пропускали підводи з раненими, а всіх інших гнали до лави. Ситуація ставала дуже важкою.

З великими труднощами форсували переправу. Ночівля наша мала бути в с. Кочерова й, щоб збити червоних з правдивого шляху, ген. Тютюнник вислав групу з 65 людей до м. Радомишля. Група після п'ятигодинного блукання вернулася назад, бо містечка не знайшла. Гнів командарма був дуже великий і в цей час ніхто не важився попадати йому на очі.

Поки збиралися ми до виступу з Кочерова, на нас знову наїсла кіннота. Нашим завданням було хутко проскочити на Соловієво й Раївку через києво-житомирське шосе й захватитися від ворога в тетерівських лісах.

Стежі вийшли на шосе. Далеко почули скрип коліс і пісні... — «Ой, яблучко, куда котішся...» — Проти нас ішов якийсь обоз. Передня фура порівнялася з нами. Вмить червоноармійці і валка опинилися в наших руках. То везли реквізований хліб під охороною 16 червоноармійців. Завдяки мряці вони не знали, що робиться в них па переді. Червоних ліквідували, а обоз приєднали до армії. На пів дня

большевики дали нам спокій. Була надія, що може вони згубили наш слід. Але над вечір знову з декількох місць пролунали стріли. Завязалася жвава перестрілка. Обоз хутко проходив на село Раївку. На ніч опинилися в густому лісі. Моя бригада прикривала марш. А в цей час зліва увесь час було чути стрілянину й вибухи ручних гранат. Це билася 16-та бригада.

«Здавайтеся, гади! Здавайтеся, бандити!» — кричали червоні.

Нарешті контакт із ворогом перервався. Але не встигли вийти на леваду перед лісом, як знов були заатаковані частинами, що немов божевільні кинулися на нас з криком: «Ура! смерть бандитам!» Ручні гранати охолодили їх, але лише на хвилю.

Хуткий відворот був для нас неможливий, бо стомлені люди ледви пересувалися в глибокому снігу. Вліво зовсім близько від нас творилося чисте пекло. Та сама 16-та бригада задля браку набоїв не в силі була стримати наступу. Шлях до головних сил поволі відрізувався. Дійшло до багнетів...

Із великим трудом командир 16-того куреня, полк. Григоряк, виказував своїй частині підтримку і так спільно дійшли ми до переправи. Моста не було й люди жбурнулися просто в ледяну воду. Доволі глибоко! Малі ростом люди захлистувались у воді. До того ж 16-та бригада ще встряла в топке болото. Ця переправа коштувала нам величезних зусиль.

Опинившись на тому березі — дістали ми наказ із штабу за всяку ціну задержати ворога на переправі, поки не перейде обоз. Цей наказ роздратував людей до нестями. Було майже немислимо втримати мокрих, замерзаючих козаків біля річки. Близько було кілька хат, куди висилалося козаків по черзі грітися. А старшини, для прикладу іншим, увесь час стояли на позиції. Хвилина здавалася вічністю. Раптом подув різкий вітер із снігом і одежа у всіх, вимочена до щенту в річці в час переправи, буквально задубіла. Червоні під'їжджали до самої річки, щоб виявити нашу присутність, але ми не стріляли, поки не зібралася їх більша кількість. Гримнула сальва й кіннотчики поскакали, лишаючи на тому березі кілька забитих і ранених.

ІХ. МАРШ НА КИЇВ

Після ранішнього сніданку військо вирушило в дальшу дорогу. Напрямок вибрано на Київ... Ворог допоздня не нападав, лише зрідка появлялися кіннотчики та здалека нас обстрілювали з кулеметів. Густі тетерівські ліси перешкоджали його маневруванню. В одному селі стежі стрінули кіннотників, які зачали кричати й пропонувати «не лляти братської крові». Там же вони і лишилися.

Кольона йшла на Ст. Тетерів. Залізничний двірець заняли ми без стрілу. Недалеко від двірця починалося село, оточене лісом. Хтось пустив по обозу чутку, ніби з Києва йде большевицький панцирник. Немов божевільні селяни-візники вдарили по конях і пішли з возами в розтіч. Крик, лайки, задні навалилися на передніх! Всі гнали до села.

На двірці дійсно чекали потягу, але не панцирника, лише особового, що вийшов з м. Житомиру. Ми обсадили телеграф. Начальник двірця оповідав, що недалеко стоять червоні частини з артилерією, бо район цей дуже неспокійний. Тут оперував отаман Орлик із своїми загонами. Про наш марш тут уже знали і навіть оповіщено Київ...

Десь гримнула гармата, за нею друга, третя. Ворожа батарея відкрила вогонь по селу. Обоз, що як раз у селі шукав рятунку, тепер з усієї сили зачав гнати від села десь в неозначений напрям... А в той час тихо підходив з Житомира поїзд, на який ми чекали. Було кілька особових вагонів. Станув перед двірцем.

Козаки негайно обсадили паротяг і вагони, нікого не пропускаючи на перон.

— «Прошу приготувати документи!» — почувся голос нашого старшини.

Зачалася перевірка. Ніхто в потязі не догадувався — в чім справа. Всі думали, що це большевицька залізнична охорона перевіряє пасажирів. Якийсь гарно в військовому одягнений чоловік кричав на нас, що його стримують — тоді як він їде до Києва з важними урядовими справами. Щось загрожувало, згадавши навіть Леніна. Був це очевидно якийсь комісар більшої ранги.

— «А может вам і не придется видеть Леніна» — сміючись по-московськи сказав наш старшина. Той видивився на нього...

— «Та подивися на плятформу, та й подумай, де твоя дурна кацапська голова знаходиться» — не витримав якийсь козак. Комісар глипнув у вікно. На плятформі розвівався синьо-жовтий прапор... Вражіння було знамените!.. Зачав щось белькотіти та й не дали й повели із станції. Тут із другого вагону підійшла до старшини якась молода жінка.

— «Я сотрудник житомирского особого отдела. Могу узнать, что это за стрельба поблизости?»

— «О, канечно, — відповів старшина, — а с вами еще есть ответственные работники?»

— «Да, нас тут четверо»...

Разом зняли ми з потягу 23 комісарів, політруків і чекістів, що працювали в Житомирі, Коростені й Заслав'ю. Решту пасажирів пустили ми далі. Сумно дивилися арештовані на потяг, що пішов до Києва. Всі вони були знищені. Благання і плач жінок (їх також було кілька) нікого не зворушували. Слід зазначити, що видовище тих знущань, що їх большевики робили над селянами й нашими полоненими й раненими, витворювало серед старшин і козаків страшну ненависть до червоних. Останні нас не милували, але і ми їм нічого не дарували. Нищився всякий, хто попадав до наших рук. Ввесь шлях армії був устелений трупами червоних вояків і комісарів.

Станцію ми опустили і пішли під гарматним обстрілом далі. Дігнали обоз. У час дальшого руху нас постійно переслідувано. Щоб якось відбитися, робили ми засідки в лісах, чекаючи, аж червоні підійдуть зовсім близько. Захоплювані полонені давали все різні назви частин, до яких вони належали, а це вказувало, що в районі сконцентровані дуже значні ворожі сили (особливо кіннота). Майже від самих Дідькович армія робила переходи, відпочиваючи не більше трьох годин денно. Але в останній час

утома не так уже відчувалася. Всіх манив до себе Золотоверхий Київ, хоч для більшості було ясно, що Києва нам уже не опанувати, та всеж кожний хотів побачи ти його хоч би здалека. А може раптом станеться якесь чудо і столиця опиниться в наших руках! — гадали люди.

Та наскоки противника робилися просто нестерпними. Використовуючи свою чисельність і можливість міняти свіжі частини — червоні хотіли нас до решти виснажити ще перед рішальним боєм.

Зробили ми знов засідку, щоб їх провчити. Вибрали для цього гарне місце. Дорога йшла над глибоким яром. У горі ліс і чагарник, де й заняла моя частина позиції. Лежимо ми в глибокому снігу — чекаємо. Зачала наближатися кіннота. Передня сторожа минула козаків і по ній не стріляли. А за нею показалися кулемети та значний піший відділ. Ми почали вогонь, обкидаючи большевиків ще ручними ґранатами. Счинився серед них переполох. Кінні і піші збилися на купи, представляючи для нас добру ціль. Їх скоростріли били по своїх же. Нарешті частини зорієнтувалися в ситуації і почали нас обходити, лізучи на гору, на якій ми закріпилися. Наше положення погіршало, бо чисельна перевага противника була надто очевидна. Головна наша кольона пішла десь в невідомому напрямі, а тут уже виявився брак набоїв. Зачали ми відворот, у час якого — коли частана вийшла на леваду, прийшлося відбити й кінну атаку.

З поваленими втратами відірвалися ми від большевиків (був це особовий отряд Ворошилова) і знов пірнули в ліс. По дорозі надибали на хутір, де розпитали дорогу. Вийшов до нас мужчина літ 35 з рушницею і запропонував довести нас до кольони. Був це повстанець отамана Орлика, що ховався від большевиків на місцевих хуторах. З його оповідань виявилось, що Орлик десь недалеко. Можливо в ближчих селах зєднаємося з його відділом. Ліс кінчився і на чистому полі побачили ми свої головні сили. З переду було село Леонівка.

Генерал Тютюнник їхав повздовж обозу і зганяй здорових людей, щоб ішли наперед. Побачив я полк. Отмарштайна. Він стояв біля своєї напів-живої кобили і пильно роздивляв мапу.

— «Ну, швидко останній і рішучий бій...» — сказав він — «або Київ наш, або...»

— «Або що?... — доказуйте, пане полковнику — промовив я.

— «Або поворот назад до Польщі — почув я у відповідь. — «Але про це ніхто не повинен зараз знати» — додав він, цокаючи зубами від морозу.

Серце здушили якісь грізні передчуття. Пішов я до своїх людей...

Боеві частини, підсилені обозними й штабовими «мешканцями», рушили на село. За день маршу був Київ!... Господи, як би то пробитися!...

Наказано було всі скоростріли, що мали набої, відтягнути до частин. Завдання полягало в тому, щоб заволодіти селом Леонівка і то за всяку ціну.

4-та година ранку. Холод неймовірний. Ніби й природа озброїлася проти нас. До села переходили через невеличкий міст. Підійшли. Застави не зустрінули. Побудили селян у хатах і розпитали про ситуацію.

Селяни розказували, що в район прийшли великі большевицькі сили ще два дні тому. Біля церкви розташовані курені.

Вузькою вуличкою попід тинами тихо посунулися ми в напрямі церкви. Серед майдану горіла ватра, а біля неї грілися червоні дозорці. Козаки заховалися за хати і підкрадалися ближче. Але проклятий сніг гучно хрустів під ногами...

— «Стої! Кто йдѣот?» — почулося.

— «Свої!»

— «Кто свої? Пропуск!»

Відповіддю був скок козаків на вартових. Раптом ревнув вибух важкої ручної гранати. Вона перелетіла над головами козаків і влучила в якусь селянську хату, де зразу спинився диточий крик. Червоні втікали.

Чекати не було часу. З криком «Слава!» козаки кинулися за ними. А вправо від церкви вже енергійно затарахкотів кулемет. Густі вибухи ручних гранат стрясали морозне повітря. Там сотня охорони штабу армії, оточена червоноармійцями, завзято пробивалася вперед. Сотнею тією керував надзвичайно хоробрий старшина, поручник, родом німець. У найтяжчі менти він завжди, ніби якась мара, з'являвся з своїми кулеметами на допомогу. Не володіючи добре українською мовою, він однак дуже не любив, коли хтось говорив із старшинами по московськи... «касапи похані».

— «Форвертц!.. Наперед!..» — чув я його голос з провулка. «Слава! Наперед, касакі!..» А за селом червоні готувалися вже до протинаступу, — збираючись у сотні.

Хто, де кого бив — годі було зорієнтуватися. В тому пеклі можна було пізнати своїх лише по криках «слава». Зв'язок між нашими частинами вже на початку урвався. Так і важно було його додержати, бо бій ішов у темряві на городах і по хатах. Зібрані за селом ворожі сили повели наступ, але були відбиті влучним огнем. Розвидніло.

Командирі ворожих частин дарма закликали до нового атак. На козацькі кулі багато охочих не було. Раптом перед нашою лавою показалося кілька кіннотчиків. Хтось із них закричав густим голосом:

— «Баталіон вправа-а в цеп!..»

— «А кілька в тебе людей у тих баталіонах» — кричали наші козаки.

— «А вот сейчас увидишь, бандитская рожа!... Твою в Христа, Бога!..»

Підготувалися до нової атаки. Чути голос пор. Майдачевського:

— «'лопці — дарма не стріляй! Підпуская близько». Я дав наказ зосередитися біля кулеметів.

Зачалася атака... Слід визнати, що червоний командир, що обіцяв нам «показати» свої баталіони, не збрехав. Усіх частин, що перебували ззаду в процесі боевого розгортання ми не могли нарахувати, але вистарчило і того, що пішло проти нас у перших лавах!..

З сотень наступаючих червоних ллялася пісня: «Вперед, вперед, сини народа». Видовище тих лав, що стіною насувалися вперед без стрілу, неймовірно натягало нерви. Загеміла з нашого боку пекольна стрілянина, але стримати переважаючі сили ворога було неможливо. Крок за кроком зачали ми відступати. Біля церкви дійшло до рукопашного бою. Ворог роздушував нас своєю масою. Під кінець довелося вже минати греблю і усі вулиці та спішно відходити стернею і городами. Всіх забитих і ранених лишили ми на полі бою, бо винести їх було немислимо. Там з моєї частини впали: пор. Майдачевський, пор. Капустинський і хор. Медведів.

Уже коли кольона стала під лісом, з села ще продовжували відходити наші розрізнені частини. Пляновий наступ був зломаний... Намент усе стихло. Нагло в прозорому морозному ранішньому повітрі почулися в запіллі червоних військ стріли! Всі немов зачаровані прислухалися до цих звуків! Що це?! Хто?!

Як виявилось пізніше, це провадила бій друга наша група, що вийшла з Польщі іншим напрямом під командою полк. Палія. Ранений Палій вернувся до Польщі, а команду групи переняв енергійний полковник Чорний. Цій групі пощастило також дійти до самого Києва і тут з'єднатися з отаманом Орликом. Під селом Леонівкою вона майже одночасно зачала бій, йдучи на з'єднання з ген. Тютюнником.

Та було вже запізно! Вичерпані безнастанними боями і маршами сили повстанчої армії в цім бою остаточно надломалися. Марево Києва, що якимось так близько стояло перед нами, розвіяв ворог... Треба було думати тепер про рятунок частин від остаточної загибелі. Не було вже навіть змоги вислати зв'язок до підполк. Чорного і от. Орлика та чекати з'єднання з ним.

Зачався відворот армії зпід столиці української землі.

Х. ВІДВОРОТ АРМІЇ

Чутка, що вертаємось назад до польських таборів, із швидкістю блискавки облетіла цілу кольону!... Люди йшли ніби в якомусь пасивному трансі... Пів дня перейшло без бойових сутичок. Селянські обозні коні ледви пересували ногами. Кожної хвилини обоз спинявся. Ми везли дуже великі запаси збіжжя й фуражу, але чому армійське постачання берегло це добро, не використовуючи його для годівлі коней, це й тепер для мене таємницею.

— «Командир гарматної бригади наперед» — почулися вигуки.

Я в увесь дух побіг на чоло кольони, де їхав штаб.

— «Сотник Рогозний» — стрінув мене ген. Тютюнник — «задовольніть ваше жагуче бажання й розгрузіть обоз від усього зайвого».

— «Слухаю, пане ґенерале».

Моя частина заняла місце зпереду кольони. Підводи по черзі підпадали суворій контролі.

— «Ранений?... Проїжджай далі.»

— «Відморожені ноги? — Показуй.»

Цих усіх нещасних перекладали на вози з кращими кінями. Пішла чистка «штабів» та «інституцій». Усі штабові, непотрібні підводи, затримувалися й їх «пасажири» зганялися. Хто сперечався — дістав кольобою рушницю по плечах без огляду на ранґу та «посаду» й так справа полагоджувалася. Увесь обоз із збіжжям завернули ми до лісу, звільняючи селян візників і наказуючи їм це добро поділити між собою. У вигляді нагороди за службу армії.

Чимало находилося таких людей, що прикидалися раненими чи хворими, але після короткого «медичного огляду», діставши в вигляді «ліку» по потилиці, бігли до боєвих частин. Власники гарних валіз і якихось скринь розривалися за своїм добром, яке викидалося тут же на сніг, але нічого не могли вдіяти.

Тимчасом через річку Тетерів будували переправу з саней, бричок, валіз, взагалі всього того, що попадалося під руки. Звільнених селян з нашого обозу, що виїхали до лісу, червоні стрінули стрілами й в той спосіб попередили нас про своє наближення. Після чистки обозу залишилося в кольоні не більше 40 возів. Чота моєї частини лишилася ззаду з кулеметами, прикриваючи відступ. Ці кулемети ні разу не уживалися, бо були на важких, незручних станках. А крім того кожний мав лише по п'ять стрічок з набоями. Прийшов час і їх використати. Чекати довго не довелося. Нас заатакувала кіннота.

Двічі з успіхом відбивали наступ козаки, поки не були вистріляні всі набойки до кулеметів. Після того лишили їх, зруйнували переправу й швидко відійшли до кольони, що відпочивала вже в лісі.

Зачав падати густий сніг. Мовчки брили, стараючися ставати у слід передньому, щоб легше було йти. Вечоріло. Дорога з великими ковбаннями все спинювала рух і змушувала витягати вози з раненими на руках. Нагло перед нами опинилися двоє санок і спинилися перед чоловим возом.

— «Проезжай с дороги» — кричав хтось.

Червоні!.. Ми наблизилися. В санках сиділо кілька людей у козацьких кереях та будьоновках на голові і з зіздами. Вмить були вони обеззброєні та післані до штабу. З найдених паперів виявилось, що двох із них були уповноважені комісари «по борбі с бандитізмом», а три інших — уповноважені на райони. Їхали вони зі села Іванковець на працю у свій район.

Один із комісарів був народний учитель з Уфи. Москаль. Цікавий мав при собі денник, в якому записував розстріляних «бандитів» (наших повстанців). Жертв у тому денникові було відмічено дуже багато.

— «Для блага революції і укрєплення соввласті сьол неабхадімим вивести в расход...» далі імена та прізвища розстріляних і місце, де вони мешкали. Другий комісар був українець, з гарним інтелігентним обличчям. Прізвища свого ніяк не хотів сказати, лише сказав: «Розстріляйте мене»...

Після допиту в штабі ген. Тютюнник наказав негайно розстріляти трьох районних уповноважених, а двох комісарів «по борбі з бандітізмом» москаля й українця — повісити десь на гіляці. Пішли виконувати наказ, але ніде не могли найти надійних мотузків. Хотіли взяти пояси від селян-візників, але ті страшенно нарікали й прохали «не паскудити очкура». Москаль з Уфи буквально божеволів зі страху. Плакав, прохав, комусь молився. Це той, що мав згаданий денник. Нарешті спробував тікати і тут же був порубаний шаблями. Кінець кінців ув обозі нашли якогось мотуза і пішли вішати комісаря-українця. Той весь час мовчав. Коли накинули петлю на карк, раптом заговорив:

— «Стривайте! Здійміть мотуза. Я не собака. Нікуди від вас не втечу. Хочу щось сказати». Зацікавлені — ми спинилися. Той важко дихав і з трудом витаскував зі себе слова:

— «Брати! Я українець... Говорю це не для того, щоб просити пощади. Знаю, що її не заслуговую. Болить мені душа!... Я бувший старшина український... Зрадив своїх.... Козаки, слухайте старшин! Бетесь за свою справу... Одне молю, не вішайте... Стрільайте...»

Далі нічого не можна було розібрати. Всі якось зкам'яніли. Десь з середини виростало в душі почуття жалости... Але лише на мент. Гримнув стріл і черепок голови підскочив угору від так близького удару. Волю комісари з бути розстріляним — виконано.

Спереду йшла вже стрілянина. Наші частини хутко управилися з кількома сотнями червоних і увійшли до села Н. (назви його не пам'ятаю). Там щойно був ворог.

Селяни оповідали, що його частини прийшли в день храмового свята. Наїлися, напилися, і по доносу місцевого комнезаму почали катувати та грабувати селян «куркулів». У цьому селі був загін повстанців. Дехто з них утік, дехто лишився. Червоні чотирьох забили а девятьох замкнули і мали забрати з собою. Почувши ці оповідання, козаки жорстоко стали розправлятися з полоненими. Хто з червоних сховався по хатах, тих видавали селяни. Місцевих большевиків-селян пороли шомполами. А головного їх верховода розстріляно. Був це боцман балтійської фльоти. Він надзвичайно тероризував місцеве населення й навіть власного батька послав на розправу в «чека». Там батька випустили і він повернув на село. А син боцман збив його до пів смерти.

Перед козаками цей ренегат тримався мужньо і лаявся:

— «Стрільайте, туди вашу матір! Таких я вже не одного пустив на той світ.»

Дуже прохати йому смерті не довелося...

Ранок видався гарний, ясний. Далеко в степу на чолі кольони, виділяючись на фоні снігу, маячів наш синьо-жовтий прапор. За ним йшла наша кіннота, потім піхота й обоз. Мали напрям на село Розважів.

Час від часу з боків появлялися кіннотчики й, обстрілявши з кулеметів кольону, знову зникали в лісах. Наблизилися до Розважова.

Багате село! Гарні будови хат свідчили про добробут. І було не дивно, бо там, де бракувало снігу, земля показувалася така чорна й лепка, що грузли ноги. Найкращий чорнозем. Візники-селяни з за здрістю поглядали навколо й казали:

— «От як би нам цю землю! А то сидимо на пісках і болотах. Ніколи не вистарчає нам свого хліба. Все їздимо сюди в містечко купувати.»

— «А що ж це за околиця?»

— «Та хиба не знаєте?... Це ж Базар!»

Згідно наказу у с. Розважові кольона мала відпочати дві години. Але не підтягнулися ще й до села задні частини, а вже на наших заставах з боку містечка Базар зачалася стрілянина. Одноразово і ззаду кольони показала кіннота.

Наші бойові частини займали фронт за селом, щоб дати обозові змогу змінити змучені коні на нові. Ворог ніби відгадував наші заміри, бо все з більшою впертістю наступав, силкуючися відрізати шлях відвороту з села й охоплюючи з боків кольону...

Наша кіннота кілька разів пробувала увязатися в бій під прикриттям піхотних частин, але не була в силі змагатися з червоними, що переважали числом а до того були на чудових конях.

Зовсім темніло, а бій не вгавав. Під прикриттям темноти та снігу, що знову зачав падати, наші частини пішли в напрямку с. Дерманівка, увесь час відбиваючися від ворога.

Як це доволі часто у нас траплялося, задні боеві відділи не були поінформовані про рух головної кольони й зачали відходити лише тоді, коли забракло набоїв. Моя частина боронила вхід до села з якогось невеличкого лісу. Стрілянина стихла і з села чулися якісь викрики. Ставало питання: хто в селі? Наші чи ворог?... Хитаючися в цих сумнівах — побачили ми якусь стареньку жінку, що прямувала до лісу.

— «Мої голубчики! Ваші вже давно пішли на Дерманівку, а в селі повно большевицької кінноти. Ваших ранених рубають. Тікайте мерщій!» — казала вона. Брали сумніви.

— «Та чи не помиляєтеся ви, бабусю? Може це наші?»

— «Та ж кажу вам, що це большевики. Я їх добре знаю. Повно серед них злодіїв з Базару».

— «Кудиж іти?»

— «Ось я вам покажу.»

Важко дихаючи, стара повела нас поза якоюсь балкою дальше в ліс.

— «Ось там повернете з христової дороги направо. То є шлях на Дерманівку» — показала нам рукою.

— «Стій! Хто такі будете» — раптом почули ми... До нас підходило якихось трьох юнаків з рушницями. Жінка їх пізнала.

— «Тікайте й ви, поки не пізно. Більшаки в селі».

Це були повстанці з місцевого району, що дезертирували з більшовицького війська.

— «Ось це й добре! Андрію!» — звернулася до одного з них стара — «запровадьте козаків до Дерманівки. Щастя вам, Боже!...» Пішли і скоро проковтнула її нічна тьма.

Опівночі під проводом дезертирів прийшли ми до Дерманівки. Нікого там не було. Село невелике, у два ряди хати вулицею, огорожені дуже високими міцними парканами. Всі наші спроби достукатися до когось були марні. Стук рушниць у ворота нікого не будив. Лаяли скажено лише пси. Що за диво?!

— «Марно, панове, стукаєте. Тут до вас ніхто не вийде», — сказав один дезертир...

— «Цебто як?»...

— «А так. У цьому селі мешкають москалі-старовіри, які ні з ким не мають нічого спільного».

Брала лють! Козаки перелізли через паркан і підійшли до одної хати. Два пси кидалися ніби навіжені. А через вікно чувся мужеський голос:

— «Бярі яго! Бярі нечистаго!»

— «Відчини, трясця твоєї мамі! Дай води напиться!..»

— «Снеґ єш!»

Скінчило б ся це для московських кольоністів дуже погано, коли б з вулиці не почувся здушений крик — «під паркани ставайте, під паркани! Кіннота!..»

На верхристій дорозі спинилася підвода, оточена кіннотчиками. Прийшло на думку, що це може наші, вислані для звязку.

— «Взводний!.. Огоров!.. Твого Христа бога!.. Кудаже тепер ехатъ?»

Одразу виявилось, хто перед нами... Було їх чоловік 30 кінних, з кулеметом на санях.

Дружня сальва! Червоні в розтіч. На місці лишилося 4 забитих і 2 ранених. Кулемет дістався також нам, бо перебиті були коні в санках. Один ранений не балакав, видно було, що конає. Другий, на наш запит якої частини, відповів:

— «Корпуса Червоного Козацтва. Дивізії Котовського.»

Далі оповів, що йдуть вони з м. Народіч. В ескадронах по 140 — 160 щабель... Більше було годі щось у нього довідатися бо кров заливала йому вуста. Випрягли коня, забитого в санях, і захопивши кулемет, рушили далі. По дорозі надібали дядька з нашого обозу, що лишився з поломаним возом і підгодував своїх коней. Показав нам напрям, куди пішла кольона. Це було село Міньки, або як його називали селяне — Гвіздаль.

Шкода було дядька, який лишився з поломаним возом за сотки верстов від своєї хати, і ми вернулись в Дерманівку, забрали в якогось кацапа-кольоніста доброго воза, віддали його дядькові, а на додаток й відбитого в червоних коня.

Увійшли до лісу. Тут уже було безпечно, бо кіннота в ночі нічого зробити нам не могла. Напружуючи решти сил, наближувалися до села. Годин біля 4 рано підішли до крайніх хат.

— «Стій! хто йде». — Це була наша застава під командою сот. Дараганя.

Я попередив його, що перед нами новий ворог: кіннота Котовського, яку ми добре знали ще з часів війни 1920 р. Сот. Дарагань просив лишити йому відбитого в червоних кулемета й я його прохання вповнив. Розмістивши своїх людей, пішов голоситися до штабу.

Там, схилившись над столом, дрімав одягнений полк. Отмарштайн. Вислухавши мій звіт, він із спокійною усмішкою сказав:

— «Так, так!.. Є каяття та немає вороття!.. Не викрутимось ми з цієї авантури...» Далі розповів він мені, що положення армії безвихідне. Маса старшин і козаків ранених та з відмороженими ногами на возах. Частини поменшилися й майже вже небоєздатні. Рятунок паш полягав у швидкому марші на Полісся. Вже від Коростеня полк. Отмарштайн радив вертатись назад.

З лавки підвівся польський поручник Маєвський, що був прикомандирований до нашої армії на повстання.

«Я просто дивуюся витривалості й героїзмові людей, пане Полковнику! Я їду з Польщі па власному коні й то вже обернувся в трупа. А козаки машерують пішки біля 300 верстов босі, голі з 3 год. відпочинком на добу. А тут щодня бої!.. Про старшин муштрованих і говорити не приходится...»

ХІ. БІЙ ПІД БАЗАРОМ

На другий день, годин біля 11 рано, почалася при вході до села стрілянина. Торохкотіли енергійно кулемети. Це сот. Дарагань 6-ої див. відбивав наступ. Моя частина побігла до нього на підмогу.

Імпонуюча картина виросла перед нашими очима!.. Рівна дорога, поле, а під лісом розгорталася лави червоної кінноти. Куди лише сягало око — скрізь були вершники, що в швидкому русі ладувалися в боєвий порядок для наступу.

Наші частини заняли фронт біля села. Одразу зачали сильний вогонь з кулеметів і рушниць. А ті даліше розгорталася, як на параді! Видовище було величезне. Віддаль зменшувалася й наш вогонь набирив усе більшої сили. Видко було, як просто стосами валилися люди й коні в червоних лавах, а вони, поповнювані ввесь час резервами, все йшли та йшли, насуваючися на нас як невтолима механічна стіна. Раптом густі кінні лави вирвалися з середини та з диким, громовим «ура» кинулися на шаблі. Ще мент — і ми ударилися груди об груди. Козаки робили страшенне спустошення серед червоних кіннотників ручними гранатами, стріляли і відбивалися баґнетами. Коні не хотіли йти на стріли й ментами все перемішувалося в одній кривавій, гучній хаотичній купі. В деяких місцях не зважаючи на нерівність сил, наші перемогали, притискуючи кіннотчиків до берега річки. А ті кидалися з кручі в болотисту воду.

Новий наступ!.. Видержувати було не під силу. Післали звязок за підмогою. Не вернувся. Післали другий. І раптом почули божевільний крик:

— «Ворожа кіннота ззаду у селі!...» — Це кричав четовий Гірич.

Нас уже обійшли з запілля... Козаки здригнулись. Наступив найтрагічніший мент, що в анналах боєвої історії Української Армії буде колись записаний, як класичний приклад її незрівняного героїзму.

Очі козаків пильно зосередилися на старшинах. Що робити? Надій не лишалося ніяких. Тепер ішла мова лише про гідну смерть, щоб не опинитися потім отарою в руках ворога, який буде її рубати на капусту.

— «Брати! Козаки!... Не піддавайся!.. Бийся до останнього! Вперед! Вперед! За Україну! Слава! Слава!

Вирвалися й знову збилися в криваву купу з червоними. Їх коні топтали козаків, а ті збивали вершників стрілами, багнетами, кулаками. Тут упав смертю хоробрих сот. Дарагань, перешитий кулями. Останій удар тривав одначе дуже коротко. Це не був уже пррти-наступ, а скоріше відрух — передсмертельна конвульсія людей, що зібравши решту сил, шукали рятунку.

Ворожі лави вщерть приперли нас до села. Відірвалися від них і на цей раз... покотилися назад. Одну нашу частину — загнану в болото — більшовики вистрілювали.

Зібравши свою частину разом з решткою вояків сот. Дараганя, я кинувся в село. Всі ранені лишилися на місці. З перших же хат стрінули сальви. Довга вулиця була запружена червоною кіннотою, яка рубала наших ранених, що лежали на підводах ув обозі. В селі знову звязався короткий, але жорстокий бій. Окремими групами пробивалися старшини і козаки, кидаючи ручні гранати в кінні лави. Дехто себе самого зривав гранатами, щоб не дістатися до рук живим.

Дружина полк. Лисогора, що відбула з ним увесь похід, гнала воза, де лежав її ранений чоловік, і як львиця боронилася, стріляючи в кіннотчиків (їй таки пощастило врятувати чоловіка й себе та дістатися назад до Польщі).

А в самому селі приходив вже епілог! Ми оточені були зо всіх боків. Дорога й увесь простір біля села — забиті трупами. Вийти з цього чотирикутника смерті було неможливо. В душах людей, що ще перед хвилиною вперто боронилися, стався перелом. Невитримали нерви, виснажені цілим походом і видовищем катастрофи. Як усе буває в таких випадках, майже всіх — хто ще лишився живий — огорнула паніка. До цього долучилася й повна витрата набоїв. Зброя обернулася в кусні непотрібного дерева в обезсилених руках. Козаки купами йшли в подвіря, дивлячися збожеволілими очима на більшовиків. Кожний шукав собі кутка, щоб сховатися і віддалити неминучу смерть, хоч би на мент. Червоні кидалися на беззбройних козаків, рубали їх, або зганяли кудись групами. В хатах сховатися було неможливо, бо налякані боєм селяне — позамикалися.

До пізньої ночі кінні відділи їздили в околицях, виловлюючи рештки наших людей і відірвані частини обозу. Після того, заняли с. с. Великі і Малі Міцки. Захоплених полонених і ранених наніч замкнено до церкви.

Опинившись в селі, після останньої сутички з ворогом, я, запримітивши за тинами недалекий густий ліс і, зібравши навколо себе до 20 озброєних козаків, кинувся до нього. Перескакуючи через невеликі огорожі — прямували ми хутко вперед під охорону дерев. Слідом за нами бігли якісь озброєні і беззбройні люде, що теж сподівалися в лісах найти рятуюнок.

Уже почалися перші рідкі дерева, між котрими виляса дорога до густого лісу, як нам перерізав шлях відділ ворожої кінноти й з криком «ура» — кинувся на нас. Почалася гра в «кота та мишу»... Козаки крутилися навколо дерев, зрідка стріляючи в кіннотчиків. Але стріли ці приносили ворогові малі страти, бо перелякані, знесилені козаки не встані були спромогтися на тверду відсіч.

Усе ж на один мент червоних було трохи відігнано й я скористався цим для того, щоб нашвидко спланувати наш дальший відворот. Одну частину козаків я пустив уперед, а з другою лишився, щоб вогнем дещо стримати червоних. Після того перша частина мала нас прикривати, потім знову ми її і т. д. Передні хутко побігли до ліся, щоб занята там кращу позицію, а я з рештою людей крок за кроком слідувай за ними. Та цей мій плян не вдався.

Бо лише передні козаки ввійшли до лісу й натрапили на дорогу, що провадила до с. Ступище — як одразу її оточили червоні. Сутичка там тривала коротко, бо за хвилю козаки втратили всі свої набої й були вже безборонні, перерубані. В між часі відбиваючися від ворога з переду — ми йшли в те саме місце... Врятував нас козак, що втік від кіннотчиків і оповів мені, що сталося тільки що з його товаришами. І цей шлях відвороту був відтятий! Коло звузилося до краю... Лишилося або кінчати самогубством, або здаватися на ласку ворога. Дійшли ми до якихось кущів і там побачили групу своїх... Це були козаки, які утративши надію на рятунок, рішили здаватися. Побачивши нас, один козак з цієї групи промовив:

— Лишайтеся тут... У гурті все краще. Може таки всіх не повбивають!

Його слова вплинули на декого з моїх людей. Вони кинули рушниці й посідали у сніг. Зайві були мої переконання не кидати зброї і спробувати дійти до лісу.

— «Ні, не маємо вже сил!» — відповіли вони мені. Зо мною лишилося ще шість козаків, з якими я далі прямував до лісу. Скоро знову ми зауважили купку своїх, що сиділи під кущами. Підійшов і побачив, що то були старшини й козаки з 6-ої дивізії, на чолі з командиром куреня підполк. Григоряком. Усі були без зброї. Вигляд мали жахливий. Серед них були й ранені. З невеличкого горбка ця ж група пасивно приглядалася, як червоні їздили по полю й рубали наших.

— «Рушниць не має ні вкого?» — запитав я.

— «Та хоч би були, то чортма до них набоїв», — відповів сот. Янишевський.

— «Тепер вже запізно, браття», — з гірким усміхом додав підполк. Григоряк. — «Коли більшість згинула марно, та й нам не оминати долі»...

— «Кидайте зброю, пане сотнику, та сідайте тут. Може й не посміють усіх убивати», — звернувся до мене сот. Литвинчук (він по національності білорус).

Адміністративний хорунжий 6-ої дивізії Погиба як видно збожеволів, бо чіплявся до кожного і прохав його сховати. Та на нещасного ніхто не звертав уваги.

Тут побачили ми кілька кіннотчиків, що наближувалися до нас. Двох тримало коні в повіду, а решта була верхи. Від них відійшов якийсь чоловік і попрямував до нас. Швидко його ми пізнали. Це був підстаршина гарматчик.

— «Киньте рушницю, пане сотнику», — сказав він мені. — «Мене післали сюди більшовики сказати, щоб здавалися без спротиву, інакше всіх переб'ють».

Треба було рішатися... Це рішення вийшло в мене якось без надуми, відрухово.

— «Лишайтеся здорові», — промовив я й побіг у напрямку лісу, перескакуючи з корча на корч. Кіннотчики зачали одразу в мене стріляти, та я не відповідав. В рушниці моїй було лише три набої. Так стрибаючи по замерзлому болоті — опинився я хутко в лісі...

XIII. ТРАГЕДІЯ 359-ох.

Перебуваючи в повстанчому загоні в околицях Базару, я мав спроможність одержувати безпосередні відомості про ті події та епізоди, що зайшли після базарського бою в місцевостях, де оперувала армія ген. Тютюнника.

Як виявилось на суді, що його зарядила совітьська влада над нашими полоненими — перемога під Базаром коштувала більшовикам не дешево! Слідчі акти показували, що стратили вони там 261 забитих і кілька сот ранених. Усі ці страти припали на Кінний Корпус Червоного Козацтва, що був кинутий під

Базар проти армії ген. Тютюнника. Дуже довгий час більшовики возили своїх до м. Овруча, а шпиталі в Базарі, Хабнім і Народичах були виповнені по береги.

Після бою невеликі рештки наших частин, що були спільно з штабом устигли висмикнутися з кільця ворожої кінноти до кордонів Польщі, звідкіля вернулись назад до таборів інтернованих. Слід думати, що і їм не вдалося б урятуватися, коли б не зрада одного з командирів бригад Кінного Червоного Корпусу, українця по національності, який не виконав наказу зайняти переправи на ріці Уж біля м. Хабне, кудю відступав ген. Тютюнник.

Про більшовицький суд над ним я згадаю нижче.

Отже за два дні, коли вернулись червоні частини, що були відправлені в погоню за нашими відступаючими рештками, всіх наших полонених, захоплених у бою, відправлено до м. Базару. Советська влада призначила судову, слідчу комісію, яка мала виготовити проти полонених акт оскарження за замах на советський режим і за «бандитизм».

У наступні за боєм дні зачав падати великий сніг і покрив тіла забитих старшин і козаків. Трупів цих червоні не забирали, лише стягали в бік від дороги, щоб не гальмувати руху.

Кінний Корпус Червоного Козацтва розташувався на спочинок в Базарі, Народичах, околицях Овруча, Христинівці, Стутиці, Розважові, Давидівці, Соловіївці та Дерманівці. Штаб Корпусу під командою Котовського спинився в Радомишлі. Начислялося не менше 3000 шабель, з відповідними додатковими спеціальними і немуштрованими частинами. Советська влада одразу повела серед населення пропаганду проти українського визвольного руху. Похід ген. Тютюнника й цілу його армію представлялося як польську авантуру та звичайний бандитизм. Населення в перших днях цьому вірило. Слід зазначити, що у згаданих околицях селяне, крім активних повстанців узагалі майже нічого не чули про українську боротьбу, бо в 1919 — 1920 рр. наша армія тут не оперувала. Натомість дуже добре зятамили вони ті грабунки та знущання, які робили поляки в час наступу на Київ.

Гадаю, що наших козаків, післаних польськими панамі (а так справу представляла більшовицька пропаганда!), деякі селяне прийняли за ворожий та небезпечний елемент. Це виявилось в неодноразових випадках видачі наших козаків — що ранені переховувалися в селах — советській владі. Селяне приводили їх й казали:

— «Ми думали, що то свої люди, а коли це польські наймити й бандити, то беріть їх собі»...

Нарешті слідча комісія над нашими полоненими з під Базару кінчила свою працю й суд ухвалив вирок. Він відомий ... 359 старшин і козаків армії ген. Тютюнника було розстріляно. Розстріл переводився масово — з кулиметів частинами червоної кінної дивізії Примакова. Розправа відбулася в балці під Базаром.

Ранених не добивали, а кидали живцем до ями, разом з забитими — закидуючи скривавлену масу людей грудьми замерзлої землі, що ще довго ворушилася... це були вже відрухові конвульсії конаючих людей — злегка присипаних землею. В час розстрілу всі засуджені проявили надзвичайну мужність. Вмирали в обіймах, співаючи: «Ще не вмерла!...»

Червоні для засипування могили мобілізували з місцевого населення тих, кого підозрювали у співчутті до української справи й у «контрреволюції» — як свого роду грізне «мементо» для них...

Так створилася одна з найбільш трагічних національних святощів — Могила 359 у Базарі, перед якою хияють голови в думках і яку вшановують на традиційних народніх святах вірні...

Майже що ночі потім хтось таємничий насипував на могилу барвінок. В день міліція його забирала, а на другий ранок повторювалося те саме...

XIV. ЛІКВІДАЦІЯ ПОВСТАНЧОЇ АКЦІЇ.

Оцінюючи обставини, що склалися для нас у бою під Базаром, схиляюся до думки, що цієї катастрофи далось б оминути в тому разі, коли б армія вимаширувала з під с. Міньки хоч би на дві години раніше. Безперечно — і цей маневр не врятував би акції, яка вже в бою під с. Леонівкою (одноденний перехід від Києва) була непоправно програна. Але в тому разі може б пощастило хоч врятувати сотки людей, що потім загинули, і довести їх потому знов до Польщі. Переслідування нас для червоної кінноти було б дуже утруднене. Була ще можливість піти через Ленчинці, бо то давало нам змогу з'єднатись із згаданою групою підполк. Чорного. В цих місцевостях майже не було ворожого війська, крім міліції та рідкої кордонної сторожі. Бо головні свої сили з Могилева Білоруського, Мозиря й Чорнобиля більшовики якраз у той час кинули проти російських відділів Савінкова, що теж почали диверсійну акцію.

Цей плян і пропонував полк. Отмарштайн, але ген. Тютюнник його не прийняв. Вій вирішив йти на Овруч, Гладковичі і Виступовичі. Цей пункт набирав особливого значення тому, що тут проходила надзвичайно важлива для совлади залізнична магістраль, якою вони послуговувалися для вивозу продподатку до Московщини. Цю магістраль ген. Тютюнник хотів зруйнувати. Крім того рахувався він з тим, що

Гладковичі були повстанчим центром Полісся, де заховувалися рештки вже передше розгромленої в Києві Національної Козачої Ради. Поліський центр мав чисельні загони, припаси та зброю. Організаційну роботу тут провадив старшина нашої армії Б-ий.

Висліди базарського бою зруйнували всі ці пляни. Довідавшись вже з зацікавленням про розгром армії ген. Тютюнника, повстанчий центр у Гладковичах хотів зробити збройний виступ. Та попереджений вже завчасу про великі сили ворога, що наближувався до району, мусів цей намір відкликати. Поставлена була ця організація дуже добре, не у примір нашим штабовим установам. Перевірка певности людей була дуже стисла. Повстанці після наперед виробленого пляну йшли на службу в міліцію та різні «заградительные отряды по борьбе с бандитизмом», носили червоні зірки і т. д. на ділі провадили боєву, національну роботу. Вступ повстанців на червону службу переводився під наглядом і наказами філії Національної Ради. Це давало центрові спроможність бути в курсі всіх справ та починів советської влади, а тим самим їх успішно паралізувати. Безслідно зникали відділи більшовицької кінноти, представники советського партійного апарату, ба навіть цілі поїзда з продподатком, які відправлялися до Московщини. Все це була робота місцевої Нац. Ради, про яку червоні довго не могли довідатися.

Між тим червоні війська заливали цілу околицю й почали жорстокий терор. Дисльокація тих військ викликала не лише мотивами політичними, але й господарськими: в районах Волги був тоді страшний голод й советська влада масами скермовувала на Україну для прохарчовання москалів-червоноармійців (єдоков — як казали москалі). Ці «єдоки» не лише об'їдали населення, але, виконуючи накази влади, буквально обдирали його в вигляді продподатку.

Для селян Волині й Полісся прийшли страшні часи... Глухі села, віддалені від залізниці й центрів — ставали здобиччю розгойданої червоної салдатні, різних своїх пройдисвітів і кримінальників, що становили тут «рабоче-крестьянскую власть» — урядовий советський апарат.

Тиск терору викликав нові повстанчі вибухи, але виявляючися без певного пляну, вони завмирили у спазмах — крові — хаотично, як і повставали... До того, для повстанчих відділів дуже важке положення створювала вже сама зима 1922 р. Були жорстокі морози, все замело снігом і «мешканцям лісів» доводилося думати не так про боротьбу з ворогом, як про здобуття шматка хліба, щоб не загинути з голоду. Селяне час-від-часу, достачали в ліси харчі, потайно їдучи туди на лещетах, але червона охорона чим далі робила й таку допомогу неможливою.

Таке положення, змусило повстанчих провідників щільно підійти до пекучого питання координації сил і акції. Спроба ця виявилась у скликанні конспіративного повстанчого з'їзду в Харкові. Як це не дивно, але не зважаючи, на жваву діяльність Чека — більшовикам не вдалося викрити дійсних плянів ініціаторів того з'їзду, який від бувався під «невинним» замаскованим претекстом і навіть був дозволений владою... На з'їзд прибули повстанчі ватажки або їх представники майже зо всіх районів України, де лише проявлявся повстанчий рух. Папери на поїздку виготовляли сільради і місткоми, де були свої люди.

З двома іншими товаришами (оба вони й тепер на Україні) я виїхав на харківський з'їзд, ніби як делегат від Чорнобеля. Праці з'їзду переходили дуже бурхливо й кінчилися ухваленням певного пляну акції. Делегати розїхалися на місця. Я дістав наказ від повстанчої розвідки виявити дисльокацію й кількість червоних військ у прикордонній з Польщею смузі й поїхав виконувати це доручення.

В районах зачали поширюватися знову вістки про війну червоних з Польщею. На тлі цих інформацій висовувалися нові пляни активізації повстанчої акції. Та як виявилось пізніше, ці відомості поширювали самі агенти польської розвідки, що й після розбиття армії ген. Тютюнника жваво працювали на Україні.

Через деякий час сталося так, що «чека» викрила учасників харківського з'їзду й перевела низку арештів серед чільніших провідників. Ця подія завдала повстанчій діяльності новий удар.

З кожним дальшим місяцем повстанча акція певно хоч і повільно завмирала. Крім терору й переваги сил совєтської влади до цього спричинялася й та обставина, що поруч з ідейними й відданими провідниками деякі ватажки самі по волі обертались у звичайних грабіжників, що в погоні за наживою й вільним козацьким життям не робили великої різниці — кого грабувати! А це справляло на населення непоправне вражіння. Так колись добре організований Радомишльський район, що був під проводом отамана Соколовського, після його смерті попав під «владу» отамана Мордалевича, який ширив страшне безладдя й озброював проти себе самих селян. Була в пам'яті людей також і «праця» отамана Струка — цього патентованого злочинця, якому місце було лише на шибениці.

Ріжні вихватки подібних злочинних авантюристів створювали чудове тло для більшовицької пропаганди, яка втовмачувала в голови загалу переконання, що всяка українська акція — це бандитизм. Частина населення в це вірила, аж доки не зазнавала на своєму карку панування самих більшовиків. А коли зазнавала і освідомлювала трагічність помилки — то було вже запізно: карк був здушений певною, залізною рукою!...

Так повільно повстанчі ватаги розпорошувались. Їх учасники вертались домів та піддавались на ласку ворога. Частина їх винищувано, інших вислано поза межі України, а декому і подаровано гріхи минулого, на час...

Нові загальні обставини на Радянській Україні змусили вже з початком 1923 р. всіх українських патріотів змінити методи боротьби з наїздниками. Невдача повстань скермувала увагу в інший бік: захоплювати місця в совєтському апараті й таким способом ставити спротив і вести саботаж.

“Героїка” висловлює подяку пані Людмилі Ков’яр за допомогу в наборі спогадів. Текст автора цілковито збережено. Оригінальний спогад сотника Рогозного опублікований у газеті “Український вісник” №7-14 за 1942 р.

